

544

ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ

У ПОДУВАХ БУРЕВІЮ

ПОВІСТЬ

1 9 5 1

ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ

Нитальня української молоді
"МОЛОДА ПРОСВІТА"
ім. Митр. А. Шептицького
Філадельфія — 23-а і Браун вул.

У ПОДУВАХ БУРЕВІЮ

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО „АМЕРИКА“ — ФІЛАДЕЛФІЯ, 1951

I.

ВАТРА ПІД ЛІСОМ

Повільною ходою людини, якої буйна молодість давно пролетіла, йшла пізня осінь.

Привяла, втомлена, знесилена. Йшла й ловила спогади. Шукала їх у полинялому лахмітті піль, у коралях лісового листя, що його прибили й столочили осінні вітри і дрібні дощі. Ще недавно багаті золоті шовки спливали з її рамен; ще недавно дорогі жемчуги мерехтіли в них. Ще недавно чиста глибока синь її очей чарувала світ. Тепер прислонили її брудні серпанки нічних сутінків.

Йшла пізня осінь і серед темної ночі плакала нестримно дрібними сльозами за колишньою вродою, синіми безмірами неба, багряно-золотими переливами лісів. Її сльози розсипалися дрібним дощем, її глибокі схлипування підхоплював із насолодою злий, пакісний осінній вітер, що дер на ній останки її лахміття і заходився злорадісним сміхом.

Нісся цей різький посміх, цей прихований ворожий глум верхів'ям дерев аж ген у глибоку глибину темних лісів. Там десь далеко губився.

До тих темних лісів, що розколихалися протяжним осіннім шумом, притулилося боязко й несміливо, як дитя, що слухає казкових страхіть, невеличке село.

Під їх олікою шукало захисту перед холодом темної осінньої ночі. Здається, клалося до сну, бо останні світла гасли в малих низьких віконцях. Лишень де-не-де під лісом раз слабше, раз сильніше блимали відокрем-

лені вогники. Спалахне, було, такий вогник хвилиним ясним променем надії і, спалахнувши, гасне від холодного подуву вітряної дощової ночі.

Це жевріли розпалені вогнища. Тулились до них похилені постаті людей, що стерегли нескопаних ще бараболь і свіжих засівів від диків, які стадами перли з лісів, товкли й вивертали землю та нівечили працю селян.

При одному з таких огнищ, що ген за річкою кидало найяскравіші жмути світла, в наметі з соснових гіляк зорили за диками два чоловіки. Один із них на весь ріст простягнувся на розстеленому сіні. Спер гогову на долоні і впертим поглядом намагався пробити темінь ночі, що розіслалася поза ватрою. Сивий вус та сиве волосся, що добувалося з-під високої баранячої шапки вказували, що багато дечого пережив у своєму житті. Був одягнений у короткий баранячий кожух, що щільно ослонював груди і високо заходив під бороду. На ногах мав добрі чоботи.

Звався Орест Соколюк. Люди в селі звали його „паном з-за ріки“.

Але що жив із ними в злагоді, що цікавився їхнім життям та їхніми журбами, що радив і допомагав і словом і ділом, що, як і вони, мозолився не раз при тяжкій селянській роботі, зжилися з ним та вважали його за свою людину.

Поруч нього в звичайній селянській сірячині та в солом'яному капелюсі сидів селянин Степан Бучак, якого земля межувала з землею Соколюка.

В лівій руці держав люльку, правою кидав у ватру смоляки та сухе ріща. Довкола його уст та рудавих вусів іграла хитра усмішка. Щось хотів говорити та, очевидячки, вагувався.

— Кидайте, кидайте, Степане!... Пригасає.

— Як кидати, то кидати. Поправді ніч зіслав Пан Біг таку, що й звірина не квапиться на поле, а ховається

по гушавниках. Така ніч і для людей недобра; людську душу на гріхи наводить. Нечиста сила по світу гонить, до людей приступу добирає...

На хвилину вмовк, але даліше не втерпів.

— Не на Ваші літа вже, — не прогнівайтесь, що це кажу, в ось таку ніч мокнути на дощі і за диками стежити.

Соколюк ізлегка посміхнувся.

— Ви знаєте, Бучак: Зі спання не буде коня, з лежі одежі...

— Післали б кого молодшого.

— Молодшого? Кого? Парубок натомився вдень, слід йому спочити вночі.

Бучак не любив мовчати. Автім мав якусь думку, щось хотів провідати.

— Чужий так не встереже. Зятя годиться Вам придбати...

— Зять любить взять... — пробував ще жартувати Соколюк.

— Чи нема з чого дати. Не один рік працювали. І кому дати, як не доньці й не зятеві?

Соколюк повів рукою, наче відганяв відливу, настирливу осу.

— Кому дати? Кому? Кому? — Ріжні люди заходять та заїздять на Ваше подвіря. Хіба не бачимо? Не кажу вже про команданта. Заїздять і інші.

— Так що з того, що заходять та заїздять? Мало в світі вітрогонів, пройдисвітів. Слушайте, Бучак!... Вам розуму в інших не позичати... — Соколюк говорив, щораз більше хвилюючись. (Знав Бучак, де зачіпити.) — Мій небіжчик батько, Ви його памятаєте, даючи мені отой клаптик рідної землі, сказав такі слова: „Памятай, сину, не пусти землі з рук і накажи дітям, щоб її не пропутали. Хто має шматок землі, має в кожній хвилині життя на чому стати, на чому спертися“.

— Зятя можна пристановити. Є до чого.

— Ні, з тих, що заїздять, ніхто не схотів би залишитись у наших Прилісках, щоб провести осьтут усе життя у праці. Кожному з них забагається вигод та розкошей, які дає велике місто. Не один, може, і їздить тому, що рад вислід моєї довголітньої тяжкої праці проміняти скоро на панські іграшки, вигадки та витребеньки. Кому з них охота взяти за чепиги, або проганяти диків у таку ніч, як ось нинішня?..

— Так! Так!... — згодився сквапно Бучак. — Нема то, як панам. Недармо кажуть: не дурний вигадав паном бути.

Але Соколюк зневажливо махнув рукою.

— Які там пани! Кажу Вам, Степане, нема над тее ремесло, як леміш та чересло. І мене батько намовляв кінчити дальше науки, стати священником, як він, або йти до міста. Але я не хотів. Просив батька, щоб купив мені шматок землі і дозволив працювати на ріллі. Любив я село, любив селянську працю. Батько подумав та послухав мене. У старого ще дідича, з яким жив у згоді й часто разом ходив на полювання, купив для мене трохи землі...

— Пустарі це були, багна й мокляки... — перебив Бучак.

— Так, пустарі й мокляки. До того земля не була ще тоді така дорога, як тепер. Можна було приступити... Купив батько землю, поставив будинки і сказав: „Хочеш працювати, працюй!“. Ви знаєте, що я й не дармував.

— Усе село знає...

— ...І того, що батько мені дав, я не протратив, і трохи сіножатеї докупив, і сад власними руками викохав, вулики поробив, пасіку розвів, ...і мав би те пустити з рук, віддати першому скраю паничеві, що ні ціни тому не знає, ні вдержати не схоче. Може дехто думає, що я багатий. А в мене, Ви знаєте, готових грошей нема. Землі та саду, поки живий, із рук не пущу...

Закінчив із злістю:

— А про команданта Ви мені й не згадуйте!

Бучак погодився з повним вдоволенням:

— Я й сам міркував, що то не для Вашої доньки.
Скоріше вже наш Горинь.

Соколюк не відповів нічого.

Двигнувся з місця, бо надійшов молодий сусідський парубок Антін, на якого прийшла черга сторожити.

Соколюк направився додому вузькою полевою доріжкою, що вся розмокла від невпинного дощу і вийшов назустріч хвилям густої темряви. Насувалися вони на нього одна за однією, зливали очі, аж мусів їх заплющувати. Сік дощ дрібними колючками, вихрив вітер дощову куряву і засипав нею обличчя Соколюка. Але ні непроглядна темінь ночі, ні дошкульний, розгуканий вітер, ні гострі, пекучі удари дощу не затримували його. Не звертав на те уваги. Його думки кружляли в турботних наворотах довкола рідної хати. Часом завертали в країну минулих літ та полошили стада дрібних спогадів. Потім у несміливих спробах намагались відкрити таємні, приховані стежки майбутнього. Де їх шукати? Куди заведуть вони його та його Христю?... Для неї, для її майбутності не жалів праці, не щадив сил. Але чи запевнить ця праця його довгих років їй щастя? Чомусь журить його тепер. Зайшла якась зміна в її вдачі. Десь ділася її колишня веселість. Продзвенів кудись її ясний, буйний, розкішний, життєрадісний сміх, що прогоняв хмари з його чола і його сестри Лукії. Колись її соняшна вдача ранніми променями золотила сірину їхніх днів, що проходили серед невтомної праці. Від року, як не та. Тиха, сумовита, привяла. Як молоде, зимне джерело в густому темному лісі. Замахала науку малярства, до якого кинулася була з усім жаром після закінчення гімназії. Щось переживає... При своїй праці та щоденних клопотах Соколюк довгий

час не помітив зміни. Але звернула на неї його увагу його сестра. Соколюк зрозумів, що щось склалося. Шукав за причиною і думав, що тією причиною брак молодого товариства, життя на селі, здалека від усіх тих розваг, за якими тужить молодь. Хотів якось тому зарадити і тому вирішив поговорити з Христею, щоб дізнатися, які в неї задуми й бажання...

Думки Соколюка перервали нараз голосні вигуки під лісом. У тій самій хвилині почув він, як побіч нього в недалекій віддалі перевалювалося велике стадо диків. Не бачив нічого; чув тільки, як йшла якась могутня, шумлива хвиля, повна лоскоту, ломоту й рохкоту. Соколюк вистрілив раз і другий. На його стріли відповів гомінкий лай собак із його оселі. Найголосніше виявляв своє зацікавлення та свою лють Дон, якого поминула цікава пригода. Не запримітив, як Соколюк виходив із дому й не товаришив йому. Тепер із великим розгоном пустився йому назустріч.

Коли Соколюк зближався до загороди, побачив у вікні кімнати, де спала Христя, світло.

Рішив зайти до неї.

Христя лежала й читала. З його приходом звільна повела голову, що в золоті буйного волосся спочивала на білій постелі. У слабому сяйві лампи зарисувався профіль її обличчя з тонкими рівними лініями.

Випереджуючи питання, чи докори батька, заговорила:

— Не можу спати, як тата нема дома. Чомусь неспокійна. Тепер буду вже спати.

Соколюк скинув кожух, присів на крісло й заговорив м'яко, з видимою журбою.

— Турбуєш мене, донечко. Може недужа?

Живо заперечила.

— Ні, я здорова. Люди кажуть: як риба в річці.

— Чому завжди тепер така сумна? Колись була весела...

Усміхнулася.

— Я вже не дитина, тату. Годі все пустувати й веселитися.

— Ні, Христиночко, не те. Ти щось промовчуеш, скриваєш...

Спер голову на долоні й говорив даліше, якби до когось третього, постороннього:

— ...Може матері сказала б. Мені і тітці Лукії не хоче нічого сказати. Мати розвідала б, розпитала б, найшла б, може, раду...

— Ні, нічого мені... Рішуче нічого... Але я так радо почула б дещо більше про мою маму. Я так мало її памятаю...

— Як ти її памятаєш?

— Тямлю її постійно всміхненою, верткою, рухливою. Тямлю, як чесала мене, голубила, співала пісень. Потім тямлю, як лежачи в ліжку, заєдно просила, щоб отвирали вікна... Потім памятаю похорони... Багато людей, якісь дуже довгі молитви... віз умаєний смеречиною... поруч мене тітка Лукія...

— Тоді було тобі пять років. Тітка Лукія тоді зіхала до нас і залишилася.

— А на яку недугу хворіла мама? Чому померла?

— Мала здавна недугу серця, про яку ніхто з нас не знав. І сама вона про неї не знала. Виявилось тільки по смерті Йвасика, твого маленького брата. Від того часу ниділа з дня на день. Але смерть прийшла несподівано, саме тоді, коли ми думали, що йде до кращого. Від тієї пори ти стала для мене всім. А тепер журиш мене. Може нудьгуєш? От, зближається зима, буде більше вільного часу, поїдемо до Львова, оглянеш музеї, нові малюнки, розважишся, може якийсь час і залишишся. Добре?

— Добре, тату, поїдемо.

В її словах не було ні радости, ні захоплення.

II.

БЛИСК МЕТЕОРУ

Був ясний зимовий день. Сніг, що свіжим налетом вибілів і вичистив поля й сіножаті в Прилісках, мерехтів китицями мінливих іскор. Сонце кидало проміння... Земля з розкішшю відслонила сліпуче білу грудь.

Христя сиділа при вікні й малювала. Хотіла скопити фрагмент краєвиду, що всміхався чистою біллю снігу, що радувався багатством соняшного золота, що вквітчався лагідною синню неба. Сіножать, і річку, і ліс за нею...

Але робота не йшла.

— В душі нема сонця... — подумала Христя і відложила роботу.

...Де ж воно? Сховалося кудись, померкло, заки могла скупатися у його променях. А була хвилинка, коли в повнім блиску, в усій чарівній силі засвітило на дорозі її життя. Але хвилинка проминула, як іскряний метеор. Тільки слід у душі залишила, таку зоряну коротку стежину, на яку злинули тепер її думки і спогади.

..Памятний вечір. Пригадує собі прекрасно. Гаснуть світла в театральній залі. На сцені він із булавою гетьмана Петра Дорошенка в руці. Така висока, гнучка, стрійна постать. Дуже симпатична. Легкий чорний заріст і чорні, як вугілля, очі. В огні щирого захоплення жевріють, як вугілля. З його уст плине українська мова в прекрасному придніпрянському виговорі. Імя: Павло Очерет на всіх устах. Захоплює, чарує всіх мистецькою грою, буйним темпераментом, степовою вродою. Його перша поява, гра, його голос, рухи захопили її, пірвали, як бурхливий вихор.

Спалахнуло полум'я.

З початку не розуміла характеру своїх почувань. коли зрозуміла, намагалася їх здавити і з тією метою перестала відвідувати театральні вистави. Але склалося

так, що однієї днини познайомилася з ним, коли відвідала товаришку, Наталку Степанюківну. До брата Наталки, веселого дотепного студента, зайшов саме Очерет. Тут і зустрілася з ним. Видно й вона його зацікавила, бо довго говорив із нею і відвів її додому. Пригадувала собі ті перші зустрічі і виміни слів.

Першим разом багато говорив їй про своє мистецтво. Тоді впевнилася, як глибоко він ним захоплений. Гарячо, з вогнем в очах говорив про жертвенну працю своїх товаришів, театральних мистців.

— Ви подумайте, чи це не герої. При всіх наших злиднених умовах, при всіх непригожих обставинах для розвитку українського театру й театрального мистецтва, при недостатчі постійної сцени, при скупім новім репертуарі, часто, скажім щиро й отверто, при холоді й голоді нести українське слово по всіх просторах і всіх закутинах української землі, будити тугу за світлим минулим, роздувати пригаслі іскри національної свідомости, відслонювати багатство почувань, відкривати скарби народних вірувань, звичаїв, традицій, скріпляти етичні й моральні основи народнього життя, запалювати до зриву за краще майбутнє народу, — чи все те не заслуговує на признання, на подив? Візьміть до уваги таку „Суету“ Тобілевича. Чи мистецьке відтворення всіх типів і характерів, що їх автор вивів у творі з такою глибокою правдою життя, не виконує великої національної роботи, не відкриває очей, не завертає людей із блудних доріг?

— Таких речей, як „Суета“, не багато.

— Є ще історичні драми, яких виховне значення велике. Хоч погоджуюся з Вами, що наші письменники за мало присвятили уваги драматичній творчості. Простору для праці ще багато; багато й місця для ширих, захоплених робітників...

Христя пригадувала собі той вечір, що зберігся в її памяті, як прегарна казка. Пригадувала собі, як

потім розпитував її про її життя, про її задуми, як живо цікавився її малярськими студіями, як бажав бачити її малюнки.

Тоді й просив дозволу відвідати її.

І справді відвідав її.

Спокійно, сміливо застукав до дверей п. Ріпницьких, у яких вона проживала.

Коли оглянув її малюнки, промовив:

— Я так і знав.

— Що саме?

— Що у Вас поетична душа. Буйна, сонячна, золота, як Ваше волосся:

Пробувала жартувати:

— Як волосся? Так пізнається тепер душу. Я десь чувала, що відблиск душі в очах.

— Нехай буде в очах. Вони у Вас таємні, блакитні й незбагнуті, як зоряна ніч.

Хотіла жартувати дальше, хоч чула, що хвилі крові заливають їй вже обличчя.

— Треба вибачити мистцям, бо вони живуть в інших країнах, у країнах власних мрій, у країнах уяви. Бачать те, що хотіли б бачити. Уявляється їм поетична казка там, де царює буденна сірина.

— А що як зустрінуться з поетичною казкою?

— Захоплюються сильно, але хвилино. Потім шукають інших, нових, глибших і повніших вражень.

— Так їх знаєте? Відки?

— Чувала, читала про них. Знаю... з літератури.

— В житті не зустрічали?

— Досі не зустрічала. Тепер зустрічаю Вас, пере-віряю свої відомості і бачу, що пориває Вас уява...

— Дійсність, не уява.

— Уява, що насуває Вам на уста багато гарних слів.

Піднявся на весь ріст:

— Христе Орестівно! Я весь горю, коли гляджу на Вас. Ваша краса, як краса зоряного неба. Ваші уста, як казкова квітка, за якою шукають у ясні купальні ночі. Її чар, кажуть, та запах...

Чомусь здавалось їй, що не говорить щиро, що ось-ось задзвенять струнки іронії в його голосі... Щоб не допустити ні на хвилинку до того, зупинила потік його шумливих слів гордим, зимним поглядом і словами, повними рішучості й глибокої поваги:

— Пане Очерет!.. Прошу залишити це на... сцену. Я Вам не іграшка.

— Заборонюєте мені говорити?

— Так, у такому театральному тоні — забороняю.

— Вибачте... Я не знаю... Невже?..

В його голові блиснула думка: невже кохає кого? Хотів ще говорити, прояснити справу, але вийшла пані Ріпницька і поклала край розмові.

В кілька днів по останній розмові вчула Христа, що він виїхав у Київ.

Згасла коротка метеорна стежка. Розвіялася радість життя.

Може нерозважно, непотрібно пірвала розкішну, запашну квітку. Нехай, що був це в нього солом'яний вогонь. Але полум'я його було таке принадне, що могла ще хоч хвилину втішатися його красою. По що в пориві гордості пригасила його? Гляділа крізь вікно, як деревина в сонячному промінні порошила снігом.

Так застала її тітка Лукія, що саме ввійшла в кімнату. Її високу постать похилили роки праці, її чоло прислонили тіні життєвих невдач. Але її рухи все ще були живі й швидкі. Піднесла окуляри вгору, на чоло, і довгим поглядом утомлених очей, які темніли в глибині прив'ялого обличчя, глянула на Христа.

— Питається за тобою Вільчек.

— Знову?

— Чекає на тебе.

— Скажіть, тіточко, що я хвора.

— Ні, — усміхнулася тітка Лукія. — Так, Христечко, не можна. Я вже двічі таким ладом виправдувала тебе: в неділю і в четвер. Не повірять. Сидить пишний та надутий, як квочка в дощ.

— Тіточко, він мені противний.

— Знаю, дитино, так що зробиш. Гість у дім...

Христя підвелася.

— Йду вже, теточко.

Вийшла в гостинну. Йй назустріч кинувся Вільчек. Був це командант місцевої жандармської станиці, типовий австрійський жандарм із часів перед першою світовою війною.

До Соколюків заглядав часто і своїми відвідинами непокоїв Христю. Надто яскраво виявляв своє захоплення її вродою і дуже настирлива була його поведінка. Не бентежила його зовсім холодна стриманість Христі. Вияснював її собі, як звичайну жіночу несміливість, яка питома для тих дівчат, що їх виховували старосвітськими, на його думку, застарілими методами: це пристоїть дівчині, те ні... І тепер самовпевненим кроком, гордий на свою вроду, на лискучий однострій, на вояцьку поставу, кинувся до її рук.

Христя скоро усунула їх із-під його поцілунків.

— Дозвольте, королівно, я вяну з туги...

Христя з холодною байдужністю слухала його теревенів. Далеко була думками й тоді, коли став перехвалюватися своїми подвигами, силою, спритом, досвідом і ріжними перемогами в ділах свого звання.

Тільки в одному місці звернула пильнішу увагу на його слова. Підкручуючи виплекані сплети довгих вусів, що гострими колючками підходили до очей, Вільчек розказував про останню свою перемогу:

— Не мене, розуміється, (це слово повторювалося в нього по звичці що хвилини), підійти. Він хотів, розуміється, підставити мені ногу, щоб мати можливість

„звіяти“. Але я, розуміється, копнув його так, що він, розуміється, повалився на землю. Тоді я, розуміється, дав йому таку школу, що, розуміється, відливали водою. Не зі мною, розуміється, виграти справу...

Христя побачила його очі, що горіли злим, жорстоким блеском. Мимовільна дрож пробігла її тілом і вона не могла визбутися якоїсь дивної тривоги, неясного лиховісного прочуття.

III.

ЯСТРУБ НАД ПОЛЯМИ

Коли свіжа намітка снігу прикрила землю, вибрався Соколюк на полювання. Їхав простими саннями півперек піль та стежив за слідами зайців та куропатв.

Товаришив йому молодий учитель із сусіднього села, Бору, Остап Горинь. Кіньми керував Бучак.

День був спокійний. Із злегка захмареного неба рідкими пластинками спадав сніг. Спокійно, рівно, тихо. Їхали помалу, бо що-хвилини приходилося перетинати борозди.

Соколюк розказував ловецькі пригоди. Любив полювання, винаймив у громади право ловів і залюбки згадував, як полювалося колись, за давніх добрих часів. Розказуючи, придержував руками Дона, що дрижав із нетерплячки і рвався в широкі простори.

— Колись і в нас було на що полювати. Звірно було. На багнині птаства було без ліку. Тямлю, як раз, ще малим хлопцем, вибрався я із старим Захарком, батьком нашого Захарка...

— Хлоп був, як дуб, — добавив Бучак. — Тепер нема таких.

— Взяли ми хліба й солонини і пішли за качками здовж багон, що між Прилісками і Бором, у напрямі Чернички. Поснідали під старим буком, йдемо, йдемо,

не бачимо нічого. Минула година, минула друга, бачу: Захарко хреститься: „Свят, свят, свят! А це що таке?“ — каже.

— А що таке, татусю? (Я його татусем кликав).

— Гляди, хлопче, ми на тому самому місці, де сніданок їли.

— Гляджу, справді старий бук і останки нашого сніданку. Поглянув я на Захарка. Такий сердитий, насунив брови, рве траву. Нарвав жменю трави, кинув поза себе раз, другий і третій...

— Це вона нас так водить...

— Хто? — питаю.

— Черничка.

— Хотів я ще дещо питати, — продовжував Соколюк, — але боявся, щоб ще більше не розсердити старого. А втім і не було часу розпитувати. Не встиг я поглянути, що робить Захарко, коли бачу: десять кроків перед нами крадеться щось травою. Не розглянув я ще як слід, що воно, як Захарко випалив. Підходимо, лис із дикою качкою в зубах. Великий такий, як Дон...

— Може не лис?... Хто його знає? — докинув Бучак.

— Може, не лис? Так що? — допитував із зацікавленням і хитрою усмішкою Горинь.

— Ви не посміхайтесь, пане вчителю, бо під Черничкою непевне місце — от що як скажу. Хочете послухати, послухайте, що мені самому там пригодилося. Їхав я якось минулого року в місті близько Чернички лісовою дорогою. Був сумерк. Сіріло. Довкола, як знаєте, нема ніде хаз. Бачу біжить щось попри коні. Що це? — гадаю. А воно біжить, біжить і вишко дише. Але я перехрестився тричі, бичвинком коні і... щезло. А велике таке, нічим Дон

Дон почув своє імя і став швидко покірно вертатися.

Нараз Бучак синим коні.

— Є!

— Що?

— Ціле стадо.

Під горбком на чистому снігу грудками сірої землі розсипалися куропатви.

Соколюк націлився і вистрілив.

Стадо знялося вгору. Дві сірі грудки залишилися на снігу. В одну мить, заки Дон встиг добігти, спав на них із розгоном шуліка, що кружляв над полями. Пірвав добичу і разом із нею знісся вгору. Соколюк вистрілив удруге. Яструб випустив куропатву і стрілою шугнув убік.

— Не вдалося! — шкодував Соколюк. — Ціле стадо куропатв дав би за цього одного розбишаку. Але ми ще зустрінемося.

— Який хитрун, який сміливий, який нахабний! — не міг надивуватися Горинь.

— Голодний, добича готова, чому не спробувати.

— І між людьми є такі, — встромив у розмову філософічну заввагу Бучак. — Як легка нажива, чужою рукою надбана, як противник не має сили, тоді і скорі і сміливі. Є такі.

— Ви про кого, Бучак?

— Я так собі... Йде наш командант.

Дорогою йшов Вільчек. В повнім однострою, самопевним, бундючним кроком простував до села. Коли порівнявся з саннями, привітався з Соколюком і ткнув два пальці Гориневі.

— Тільки дві жертви?

— Не пощастило більше, — відповів Соколюк. — Пан командант у село?

— Так. Панна Христя дома?

— Не зовсім сьогодні здорова, — поквапився Горинь.

Вільчек глянув на нього злим, сердитим поглядом. Хвилину мовчав. Потім, не зводячи з нього очей, став звільна цідити слово за словом:

— Пане Горинь! Говорять мені, розуміється, люди з Бору, що Ви щось із дітьми лихо, розуміється, поводитеся...

— Я? ... З дітьми? ...

Щирим здивуванням хвилював голос Гориня.

Вільчек повів бровами.

— Так кажуть. Треба буде мені, розуміється, провірити.

— Це неправда! І не Ваша справа в це встрявати.

— Чи неправда, побачимо. А чи, розуміється, моя це справа, я вже, розуміється, про те знаю. Вам раджу замість у читальні людей бунтувати, або по чужих, розуміється, селах полювати, краще, розуміється, дітей і школи пильнувати.

— Хтось наговорив Вам нісенітниць і Ви вірите. Роблю те, що до мене належить і те, до чого маю повне право.

— Перевіримо, розуміється...

Попрощався з Соколюком, не глянувши на Гориня.

— Не дав Бог жабі хвоста, а то б усю траву витолочила, — відозвався по його відході Бучак.

— І чого він такий лютий? — дивувався Горинь.

— Чому лютий? — як відгомін повторив питання Бучак. — Гм! Знаємо, чому лютий. І пан Соколюк знає.

Соколюк не відзивався.

— А я — продовжав Бучак — кажу так: воно не раз „хоч близько, та слизько“.

Горинь зрозумів. Знав уже чому Вільчек топче стежку до Соколюка, чому на нього самого глядить вовком. „От куди направився!“ — подумав. Охопила його така лють, така досада, що найрадше зіскочив би з саней, побіг за ним, заволік десь у глибокий рів і за-

товк там на віки вічні. У голос промовив: „І на жалку кропиви мороз буває“.

— Що жалка, то вже жалка, — підхопив Бучак. — Він першу свою жінку до гробу загнав. Тепер шукає, кого б ще загнати... А делікатна, тендітна була, як тростина, і з панського роду, чував я. Так що? Запивався, тягався з іншими, дошкулював, зневажав. Журилася, гризлася, та й померла. Два роки минуло, як померла...

— Завертайте назад! — якимось різко промовив нараз Соколюк. — Сьогодні нічого вже не вполюємо. Час додому.

IV.

ТРЕБА ЖИТЬ, ЯК НАБІЖИТЬ

— Кажуть: чоловік сам готує собі долю в житті. Це не є правда. Вона така горда, вередлива й химерна пані, ота доля, що ніколи не збагнеш, що саме принесе тобі в дарунку. Часом здається тобі, що ось-ось ти піймала її, а вона несподівано повернеться і піде світами... Химерна вона.

Так говорила Христі тітка Лукія. Обидві вони були зайняті в городі роботами.

— Ти, Христиночко, не знаєш, яке життя буває нераз тяжке й жорстоке й невблаганне. Коли б ти це знала, може так не сумувала б. Ти думаєш, що ніхто нічого не догадується. Ні, дитино, я трохи догадуюся. Стрінула тебе одна якась немила пригода, одна дрібна невдача, і ти горюєш. Тим часом ти молода. Ще дуже молода. Не знаєш, чи ось завтра доля не повернеться до тебе.

— Так легко, тіточко, вона не повернеться.

— Відки це тобі знати? Послухай, я тобі розкажу, що скоїлось колись зі мною. Коли я була в твоєму віці,

мені всміхнулося щастя. Я думала, що життєва доля для мене ласкава. Я була судженою чоловіка, якого я шанувала й кохала. Тим часом я не знала, що його здоровля пилила недуга. Тиждень перед нашим весіллям в нього була сильна кровотіч і... я його втратила. Можеш собі уявити, скільки я пережила. Минули роки і я з долею погодилася. Треба, кажуть, жить, як набіжить...

Тітка говорила спокійно, не хвилюючись.

Христя чула, що тітка зазнала багато горя в житті, але яке воно було, не знала. Тепер жаль, що теплими хвилями любови до доброї тітки та щирого спочуття виповнив її груди, силоміць тиснувся до очей.

З сльозами в очах промовила:

— Недобра я, погана, самолюбна... Тепер бачу!

— Ні, Христе. Ти тільки ще дуже молода. Я хотіла тобі сказати, що багато є гарного в світі, для чого і можна, і годиться жити. Поглянь тільки, який гарний є світ!...

А світ був дійсно гарний. Молода, свіжа весняна краса, яка тільки що виплигнула з білої зимової постелі, ослонена ніжнотканим серпанком першої зелені бігла назустріч соняшним усмішкам.

Пустували горобці між гіллям вишень, аж річка поруч саду заходила нестримним сміхом. Купали жайворонки срібні крила в синіх хвилях неба, бризкали золотими краплинами і з радісним захопленням співали все нову пісню життя. Прилинув із півдня химерний вітерець, заглянув у вічі Христі і кинувся перекидати її волоссям.

Христя зрозуміла, чому тітка Лукія, яка ніколи не відслонювала своїх переживань, а скривала їх глибоко в душі, розказала їй історію свого життя, чому дозволила їй заглянути в таємну закутину свого власного минулого.

В першому пориві вдячності, підо впливом зворушення розкрила й собі перед тіткою свою тайну.

— Я не хотіла — кінчила своє оповідання — за ніяку ціну бути предметом легкого флірту, тому може непотрібно, за гостро заговорила і — він образився...

Тітка Лукія слухала, не перериваючи ні словечком. Тільки, коли скінчила, відізвалась:

— Це гарно, Христе, що ти йому так сказала, що не летіла, як нетля до світла. Гордощі є найкращою нашою зброєю і найціннішою прикрасою жінки... А він, якщо його кохання було б сильне, не відіхав би так, як відіхав.

— Це саме й я думала — підхопила Христя.

Як так думала, то пощо над міру побиватись?

Христя почула після свого оповідання, що визбулась частини тягару, який весь час пригнічував її. Наче полегшало... Все таки жаль їй було, що буденним стало те, що було в її очах таке високе, таке незайманне. Немов розвіявся кудись чар її гарних інтимних почувань, немов ізникла поезія її життєвої таємниці.

— ... Актор!.. Артист!.. з якоюсь нехиттю в голосі, йдучи за ходом власних думок — говорила тим часом дальше пані Лукія. — Коли казати правду, не люблю людей того покрою. Здається, затратили почуття ширости, почуття простоти. Ніколи не відомо, ніколи не збагнеш, чи говорять по правді, чи грають ролю. Не кажу, що всі, але багато є таких... А тобі втішатися ще життям. Ти молода і треба тобі пам'ятати, що молодість проходить скоро і що двічі літо не буває. Відкинь журбу... Радій із життя, коли молода й здорова... А огірців насадимо цілу грядку. Дуже добре мати свої.

Тут розмову перебив молодий, свіжий, бадьорий голос.

— Щастя Боже при праці! Тільки, як почали орати, так у солілку не грати!

Пані Лукія і Христя пізнали голос Гориня. Тітка Лукія занепокоїлася, чи не чув Горинь їхньої розмови. Гляділа на нього дещо з-висока і часто в розмові з ним любила повчати й наставляти.

— Не гарно прислухуватись до чужої розмови, не даючи нічого знати про себе.

— Чув я тіточко, лишень Ваш голос. Слів, на жаль, не вдалося зачути.

— Господи мій!.. І яка я Вам „тіточка“?!.. І як Ви пильнуєте школи. Одинадцята година, а Ви байдикуєте.

— Сьогодні, тіточко, свято Юрія. В нас, у Борі, як Вам відомо, празник.

— Так чому не празникуєте?

— В мене найбільший празник коли я ось тут, з Вами і панною Христею.

— Мене залишіть на боці. Може: з Христею. Але чи і для неї тоді празник? — Чомусь не вірю. Не питали?

— Боюся, щоб не почути, що будень.

— Тоді краще й не питайте.

— А я таки колись запитаю. А що буде, як скаже, що празник?

— Пробуйте. Ви чули приповідку: кортить ченцеві з келії, так ігумен не спить.

Христя сміялася. Вона любила, коли Горинь розмовляв ось таким ладом із тіткою. І сама його постать, що вдаряла здоровлям, силою й життєвою веселістю та безтурботністю, не була їй противна. Бажаючи трохи послабити неперебірливу гостроту слів тітки, — віді-звалася:

— Між буднем і празником є ще, тіточко, неділя.

Горинь бисто поглянув на Христю допитливим поглядом. На хвилину счезла свавільна усмішка з його обличчя. Але лишень на мить. Звертаючись до тітки Лукії, промовив знову жартівливим ладом:

— От і бачите, вже є неділя. А що ще може бути, не збагнеш.

— З піску батога не вплетеш — якось таємниче промовила тітка Лукія, лагодячись до відходу.

— Як Бог годить, то й мокре горить. — Так само таємниче відповів Горинь.

— Як буде горіти, покличте мене. Тепер іду до кухні. А ви довго не баріться. За годину обід. Ви, пане Горинь, залишіться в нас.

По її відході Горинь звернувся до Христі:

— Золота душа в тієї Вашої тітки. Слова гострі, серце, як віск. Був сьогодні Вільчек?

— Ні, не було його. Чому питаєте?

— Зустрів його, йдучи сюди. Вовком глядить на мене.

— Лякаєтесь вовків?

— Я не лякаюся за себе.

— Тільки?

— Тільки за Вас. Відгрожується скрізь. Перехвалюється, що всі ми ще його затямимо: і Ви, і Ваш батько, і я. Пробоєм іде.

Христя стягнула брови.

— І Вас не поминув?

— Говорить, що стою йому на дорозі. Всіми засобами змагає до мети. Хочє налякати нас.

Слово „нас“ веліло Христі призадуматися. Зрозуміла, до чого Горинь сьогодні змагає. Рішила закінчити небажану розмову.

— І нема Вам розмови, тільки про Вільчека? Господь із ним, тим Вільчеком. Я його не лякаюся. Ходімо до річки, ополочу руки з землі. А Ви краще розкажіть, що там у Борі.

Направилася до річки.

У слід за нею пішов Горинь. Свавільна, весела усмішка счезла з його очей та його обличчя.

ЗАГРИМІЛИ КОВАНІ ВОЗИ

Дзвонили розрадувані весняні ранки в золоті дзвони. Грали мрійливі весняні вечорі у срібні сопілки. Спливали ясні ночі у ніжнотканих серпанках-мереживах і заводили розкішний танок. Повівали запашними завоями й мерехтіли дорогими самоцвітами. Уся природа кликала до життя, веліла втішатися ним. Христя немов будилася з довгого томливого сну. Краса природи і сили молодости несли цілющі ліки на рану її душі, лагодили страждання. Змагалися з її смутком і звільна брали перемогу. Хвилини перших захоплень та перших страждань, що сильно потрясли її душею, поглибили синяву її очей, поклали глибший зміст у лінії її уст. Сама вона вистрілила пишним ростом угору, як буйна гнучка деревина в теплих променях сонця.

Радів Соколюк, раділа й тітка Лукія. Одна була лишень турбота: щораз частіші відвідини Вільчека. Завжди находив нагоду вскочити в хату Соколюка. Приманювала його не тільки врода Христі, але й думка про маєток Соколюка. Але несподівано для себе зустрівся з відмовою. Христя відповіла рішуче, що не кохає його і дружиною його не буде. Так само рішуче й ясно відмовив Соколюк, коли Вільчек звернувся до нього, щоби вплинув на рішення доньки.

— Ні, пане Вільчек, — відповів йому, — не буду я її намовляти і не стану її силувати. Нехай сама вирішує.

— Панна Христина ще, розуміється, молода, без життєвого досвіду — пробував ще переконувати Вільчек. — Вам, досвідній людині годиться дати їй добру, розуміється, раду.

— Саме тому, що молода ще, як кажете, має час рішати про свою долю. Не маю ні потреби, ні охоти зневолювати її до подружжя, як вона сама не хоче.

— Не маю ні потреби, ні охоти зневолювати... — з їддю в голосі передражнював Вільчек. — Це, розуміється, Ви не хочете.

На його устах появилася злобна усмішка. Перестав вже звертати увагу на форми й слова.

— Графа Вам, розуміється, забагається, льорда, міністра. Панство, розуміється, заїхало в голову... Найшовся пан, що сам розуміється, ціпом водить і сам посторонки припинає... Почекайте, ще Вільчека, розуміється, затямите!

З поганою лайкою на устах тріснув дверми і виїшов.

Від тієї пори став завзятим і грізним ворогом Соколюка. Не пропускав ніякої нагоди, щоб дошкулити йому та його рідні. Залюбки, з впертістю шукав причини і чекав на догідну хвилину.

Так минали дні.

Зближалось літо 1914-го року.

У Приліски стали доходити якісь тривожні, хоч невиразні ще вісті. Говорили про близьку війну. Щораз ширше розливалися хвилі таємного, тривожного неспокою, щораз грізніше насувалося обличчя якоїсь страшної потвори, що загрожувала загладою і руїною всього існуючого ладу. Одночасно разом із тим щораз сміліші зароджувались мрії, ширші відкривались краєвиди для тих, що не про себе тільки думали.

У Прилісках люди не квапилися до роботи. Кидали свої зайняття, виходили громадою на дороги й вичікували вісток...

Вкінці найреальнішою дійсністю стало те, що люди вважали просто за неможливість, чого всіми нервами лякалися, у що до кінця не хотіли вірити: Війна блиснула вогняним мечем понад землею.

І тільки тоді, коли зникли вже останні сумніви, коли розвіялися останні сподівання, що таки знайдеться ще хтось, хто стримає в останній хвилині розлив грізної повені, змінилися настрої. Де була тривога, прийшла розпука, де було безрадне безділля, прийшла енергійна праця, де були непевні сподівання, прийшли сміливі спроби високого зриву.

Сталося...

На місце недавнього безділля, нерішучого вичікування, безпомічної незарадності слідно було тепер скрізь рух, гомін, клекіт, метушню.

Загриміли ковані вози по дорогах.

Йшли відділи за відділами. Гомоніли співи мужчин, що їх покликано під зброю, силувано-безжурні, назовні повні бадьорости; лунали зойки й голосіння жінок, які залишалися під опікою пустих стін та химерної долі. Якийсь далекий, ненастанний, впертий пошум сверлом уверчувався в мозок.

Хмари куряви брудною сіттю прислонили синь неба і зелень краєвиду.

Від тривоги тремтіло повітря, здригалася земля. Збіжжя на ланах припадало колоссям до землі. Птаство ховалося в темну гущавину листя.

Заходило сонце.

Христя спинилася в садку. Вслухувалася в цей безпереривний пошум, що виповнював простори. В обличчі великого світового горя, що вчувалося в тому невтихаючому пошумі, її власні переживання видалися їй тепер дрібницею, про яку й думати не годиться. Всією істотою переживала долю жінок — матерей, дружин, суджених. У думках пересувалися образи, повні великого трагізму. Буйна уява переносила її в ситуації, яких повна жаху глибина потягала її таємною, непереможною силою.

— Ні, годі тільки приглядатися, — майнула думка. — Адже кується і доля нашого народу...

В уяві побачила себе в білій постаті, що нагнулася над ліжком раненого. Ця думка про можливість допомогти нещасним захопила її з великою силою.

Не завважала, коли перед нею з'явився Горинь. Після перших слів привітання сказав їй про свій намір іти в ряди українських добровольців. У його очах не було свавільних блисків. Була повага, рішучість, сильна воля.

— Нехай Бог хоронить Вас, пане Остапе. Нехай щастить Україні, а Вам дозволить у здорові повернутись назад.

— Тоді, коли в лузі білим цвітом зацвіте калина... Заграв огонь в його очах.

— Коли в лузі білим цвітом зацвіте червона калина... — з мрійливою задумою в очах повторилз його слова Христа.

— Йду радо, панно Христе. Нема в мене нікого, хто жалував би за мною. Нема в мене нікого, кому я нащо-небудь потрібний. Самому мені жаль тільки одного... даруйте, що буду щирий, що... Вас не буду бачити...

Погляд Христі линув кудись далеко. По хвилині мовчанки відозвалася:

— Як це одна хвилина може вивернути все життя догори коренем. Яка різниця між тими думками, які були в нас перед тижнем і сьогоднішніми. А що буде за тиждень!... Бо й я не думаю ось-тут сидіти.

— Невже виїжджаєте?

— Ви думаете про нашу втечу на захід? Ні, не про втечу я думаю. Тато своєї землі не кинуть за ніяку ціну. Думаю про щось інше. Хочу поступити до Червоного Хреста. Годі сидіти, руки згорнувши. Але прошу Вас: не кажіть про те ще нікому; ні татові, ні тітці. Мушу їх приготувити.

— Так тоді й Вашим задумам нехай Бог щастить!

При вечері розмова не йшла, що хвилини рвалася. Кожний думав свою тяжку думку. Горинь глядів на

Христю, наче бажав кожную рисочку її обличчя глибоко записати в пам'яті. Христя, зайнята своїми думками, продумувала, як перевести свій намір у життя. Соколюкові жаль було Гориня. Навіть тітка Лукія не пробувала жартувати. Навпаки, що-хвилини втирала окуляри, що постійно заходили парою.

— Дасть Бог, хмара швидко пройде, хуртовина минеться, — пробував потішати всіх Соколюк. — Тепер не такі вже часи, щоб війна могла довго тягтися. За місяць-два побачимося...

— Багато так думає, тому багато лагодиться виїжджати — згодився Горинь.

Соколюк живо заперечив:

— Цього я не зроблю. Хтонебудь не прийшов би, на моєму клаптику землі — я хазяїн...

— Хтонебудь не прийшов би... — як відгомін, повторив Горинь.

VI.

ТАНОК ТЕМНИХ СИЛ

Христя довго не могла заснути. Усвідомлювала собі, що надходять події, які можуть усе їхнє життя повернути догори коренем. Уява поносила її як вихор. Дарма намагалася спинити її, дарма старалася нагнути свої думки до потреб найближчого дня, вишукати можливості провести в життя свій задум. Самохіть насувалися образи, ситуації, можливості.

Вснула дуже пізно.

І приснилося їй, що якимось затрималася на березі великої ріки. Водяні хвилі, що хвилинами палахкотили й вилискували дивним синім полум'ям переливалися в повільному, спокійному ритмі одна за однією. Нараз посередині ріки побачила човен. Хтось на ньому плыв і намагався розгорнути й пробити хвилі, щоб добитися

до неї. Здавалось їй, що це її батько. Гляділа, як напружує сили в боротьбі з хвилями. Чекала з тривожною натугою, лякаючися, щоб пустотливі сині вогники, що як свавільні стрибунці плигали по хвилях не запалили човна. Радість її змагалася в міру того, як лодка зближалася до берега. Вона простягала руки і... враз незмірний переляк полум'ям охопив її. Перед нею стояв Вільчек. Із злорадним переможнім сміхом став зближатись до неї. Крок за кроком. Щораз ближче... Хотіла тікати, але не могла рушитися з місця. А він із нахабністю простягнув уже руки, щоб ухопити її в свої обійми. Кинулася з напругою всіх сил і... пробудилася. З великою полегшею з'ясувала собі, що це тільки поганий, прикрий сон. Ще чула, як несамовито молотить серце, але звільна успокоювалася, усміхаючися щасливою усмішкою. Скоро одягнулася з думкою відсвіжитися чистим раннім повітрям.

Вийшла до річки, перейшла сіножать, що вся скипіла сивими ранніми росами, і направила хід на польову доріжку.

Злегка хвилювали збіжжя під подувом раннього леготу. Скрізь царював ось тут повний спокій. Ніщо його не заколочувало: слався він в ароматах запашного повітря, купався в чистій глибині неба, колихався в ритмічному переливі хвиль збіжжя, вчувався в погідній гармонії красок та в ніжній мелодії літнього ранку. Розкішними пестощами торкався нервів, цілющим тихомирям лагодив неспокій душі.

Христя довго втішалася красою ранку. Тонкі пахощі повітря, безжурний шелест збіжжя, ніжний холод леготу, ранкові удари перепелу були для неї тим, чим густе, холодне, стародавнє вино для знесилених спраглих уст.

Коли повернулася, побачила на подвір'ї батька, тітку й Бучака. Стояв також віз, зладжений у дорогу. При возі були коні Бучака.

Христя згадала, що сьогодні їх коні: Іскра і Стрілка йдуть також на війну. Держав їх хлопчина, пастушок Андрійко, бо наймит Кость відійшов до війська.

Коли Христя зблизилася, Іскра повела до неї чорну лискучу голову і злегка заіржала. Христя обійняла її шию й притулила її голову до свого обличчя. Так само попрощалася із Стрілкою.

— Ти вже на ногах? — дивувався Соколюк.

— Сьогодні стала раніше. Не могла чомусь спати.

— І чого так рано схоплюватися? — В його голосі було чути невдоволення. Продумав і уладив усе так, щоб заощадити доньці прикрих вражень. Хотів виїхати, поки б ще пробудилась. Тим часом не вдалося.

— Мала прикрий сон...

— Який? — із живим затривоженням питала тітка Лукія, що любивалася в вияснюванні найбільш пом'янутих снів.

— Снилася якась велика ріка...

— Велика ріка — важні події, — вияснявала пані Лукія. — А вода була чиста?

— Вода була чиста, але якісь вогники стрибали на воді...

— Вогники на воді?

— Так, на воді.

— Вогники — несподіванки. А ще що?

— На ріці був човен. З човна висів Вільчек. Такий несимпатичний...

— Човен на воді — це щасливий вихід із важкого положення.

— Ну, — говорила далі, трохи заспокоєна, — сон не такий злий: вода не каламутна; човен на воді... човен приплив до берега... Нічого злого...

— Але Вільчек! — з деяким гумором підхопив Соколюк, що завжди трохи критично ставився до таких інтерпретацій своєї сестри. — Грунт — Вільчек!

— Вільчек? Що ж Вільчек? Вільчек не значить нічого. Хіба що жандарм. А жандарм — то тюрма. На щастя — сміялася вже — вона нікому з нас не загрожує. Соколюк відіхав. Коні повів Андрійко.

День тягнувся довго. Обидві жінки були чомусь неспокійні. Христя не могла найти собі місця. Ніяка робота їй не бралася. Рішила сказати сьогодні про свій намір батькові й тітці, як тільки батько повернеться.

— Що вони скажуть? — ворушилась і не давала спокою настирлива думка.

Але Соколюк не вертався.

І Христя, і тітка Лукія тинялися з кута в кут, неспокійно перекидалися поглядами, виходили на подвіря, наслухували, вдивлялись на дорогу, тривожились.

Так чекали до пізнього вечора.

Тітка Лукія пробувала заспокоювати Христю, сама неспокійна й схвильована:

— Певно, довго мусів чекати, щоб полагодити з кіньми. Людей десь зіхалося багато.

Добігала північ, коли хтось постукав до дверей. По хаті повіяло морозним холодом.

Ввійшов Бучак.

— Ви самі? — дрижачими устами питала тітка Лукія.

— Та... сам... — мняв слова Бучак.

— Що сталося? Де брат?

— Забрали.

Впало лиховісне слово, як перша гарматня куля, що своїм ударом і розривом потрясла цілою хатою в основі.

— Хто забрав? Куди?

— Господь знає. Забрали й повели. Наш таки командант забрав. Як ми вже верталися... Казав завернути коні до міста, потім казав панові злазити з воза й повів кудись...

— Вільчек?

— Вільчек. У місті бачили ми багато людей. Покупи їх, збиткувалися над ними, кидали болотом, каменями... Кажуть: москвофіли, за царем тягнуть та за москалем; кажуть: вороги Австрії. І нашого пана туди повели. Я хотів, було, розпитати, розвідати, що, як і куди, але командант не дав багато говорити. Такий був лютий, аж кипіло в ньому. Чув я, як кричав: „Ти, старий, зі мною задираєшся? Зі мною? Великого, розуміється, тобі панства забаглося? Царських рублів, може? Тепер знаєш, хто я!“ Пан не відзивалися, лишень до мене сказали, як відходили вже: „Ідьте з Богом додому і глядіть моїх. Не дайте, прошу вас, як сусіда, нікому їм кривди зробити. Кажіть, нехай не журяться. Дасть Бог, усе буде добре!“ Ледви встигли передати мені гроші, які забрали за коні.

З великою уважливістю став розмотувати вузлики.

У пані Лукії дрижали руки. Христя прибігла. Тільки очі в неї темніли від негодування.

— Нічого татові не зробить. Адже ж ніколи не був москвофілом і нічим не провинився.

Зрозуміла, що батько став жертвою з її причини. Відчула також, що не годиться їй в ось такій хвилині залишати тітку Лукію самою. Але передусім треба рятувати тата.

Звернулася до Бучака:

— Поїдете зі мною завтра до міста?

— Як треба їхати, поїдемо!

VII.

ПОНАД ТРИВОГОЮ

Даремні були всі зусилля Христі побачити батька і якнебудь йому допомогти. Даремні були її поїздки до староства в повітовому містечку та до Львова, куди їздила разом із місцевим священиком, о. Остаповим, що сам виявив готовість їй товаришити.

Батька ніде не могла найти.

Скрізь панувала така суматоха, таке безладдя, що тяжко було до когонебудь доступити, із кимнебудь говорити. Кожний думав тільки про себе, свою рідню, маєток, куди тікати і як тікати. У час тих поїздок багато чула Христа про знущання ріжних темних сил над українськими селянами й священиками і ці вістки проймали жахом усю її істоту. Але чимсь, що найбільше пригноблювало, була свідомість, що пропала свободна воля одиниці, можливість рішати про себе й свою долю. В обличчі грізних хвиль світових подій, що перевалювалися в нестримному розгоні одна за однією, людина — думала Христа — це крихка стебелина, яку ці хвилі рвуть із собою в якісь таємні безвісті.

Навіть ті, що знущалися над слабшими, над безборонними, не були панами власної волі, а тільки сліпим оруддям у руках якихсь темних сил, що завели саме дикий, жорстокий, несамовитий танок.

Тепер, коли силоміць виперто їх з їх власного життєвого русла, вони шукали скрізь виновників отого непоборного жаху, що їх огортав всеціло, раді, що можуть на кимнебудь виявити свою пімсту. Їхні знущання над іншими — це була ганебна трусливість негодяїв, що божеволіли з тривоги.

Серед того дикого танку темних сил на хуторі Соколюка залишилися одні тільки жінки з малим пастухом, Андрійком.

Тим часом на північному сході вечорами й ночами горіли вогні. Люди в Прилісках бачили в кожную ніч щораз ближчу заграву.

Були ті нічні, щораз ближчі заграви, найкращим воєнним звідомленням, явним доказом, що ворожа російська армія йшла вперед. Одночасно з відблисками щораз ближчих нічних вогнів розходилися широко вістки про жорстокість російських військ, зокрема козацьких відділів, про варварські знущання над жін-

ками, дітьми, старцями. Відки насувалися такі вістки, де родилися, хто був їх творцем, — годі було збагнути.

Втискалися у кожную хату, вносили тривогу, відбирали людям сон, охоту до якоїнебудь роботи й велили безрадно та безпомічно вичікувати в кожній хвилині найгрізніших страхіть.

У Прилісках від ряду днів не видно було ніяких військ. Тільки при кінці серпня появився несподівано невеликий відділ австрійської кінноти.

Відділ спинився при воротах загороди Соколюка. Вояки зіскочили з коней, поприпинали їх до плота, дали їсти, самі ж поклялися одалік здовж паркану.

Офіцер направився до хати.

Хата Соколюка стояла на високій підмурівці. До веранди, яку затінював дикий виноград, вели східці. На тих східцях він затримався, коли в дверях побачив жінки. Стать його була гнучка, обличчя спалене вітром і сонцем, погляд очей — гордий, спокійний.

Коли побачив жінки, поздоровив по-військовому. На його устах появилася на хвилинку дивна усмішка, від якої твердий вираз його обличчя зразу помяк.

Христя побачила, що він дуже втомлений, що ледви держиться на ногах.

Заговорив німецькою мовою, яку обидві пані розуміли, хоч тільки Христя могла нею послуговуватися, вимовляючи слова помалу, з надумою.

Представився і просив дозволу припочити.

— За годину — говорив — мої люди збудять мене.

Христя вказала йому кімнату.

Дякуючи, затримав на ній довшу хвилину свій погляд, усміхнувся знов тією самою усмішкою і пішов у вказану кімнату. По годині, хоч ніхто його не будив, вийшов до своїх вояків і скоро повернувся. Був дуже спокійний. Здавалось: виїхав не на небезпечну військову стежу, а лишень на якісь спортові змагання і дуже ними втомився.

Пані Лукія приладила каву й доручила Христі запитати, чи не схотів би напитися.

— Дуже радо напюся під умовою, що схочете мені товаришити.

— Ми тільки що пили.

— Отже, як хвилину схочете присісти зі мною.

Христя принесла каву, налила й подала йому. В білому одягу, в зеленому завої на золото-попеластому волоссі, виглядала як свіжий ранок, викупаний у сріблі рос і золоті проміння.

Просив її сісти, потім сів сам і помалу, спокійно почав пити.

— Просив я Вас мені товаришити, бо дуже живо нагадуєте мені мою сестру.

— Де Ви її залишили?

— В Лінцу... І руки маєте подібні. Такі вузькі й такі гарні, як у моєї сестри.

Злегка взяв її руку і хвилину уважно їй приглядався. Христя запримітила на малому пальці його руки перстень із невеличким смарагдом в об'ямуванні малих брилянтів. Хотіла усунути руку, але затримав її ніжним, хоч рішучим рухом.

Схилився і зложив на ній легкий поцілунок.

— Дозвольте. Здається мені, що говорю з сестрою.

Потім запитав:

— Хто ця старша пані, яку я бачив разом із Вами.

Мама?

— Ні, моя тета.

— З мужчин нема нікого?

— Нема нікого? Тата без причини увязнили...

Стягнув брови з очевидним негодуванням.

— Коби то такими методами можна перемогти!

Ввійшов вояк із повідомленням, що надійшла друга частина стежі, на яку саме чекали.

Офіцер піднісся.

— Зараз ідемо!

Потім звернувся до Христі з словами:

— Дякую Вам за дуже милу хвилину. Прикро мені, що самі залишаєтеся. Якби були моєю сестрою, ніколи не дозволив би. І Вам радив би перебратися кудись до великого міста.

— Скажіть, чи дійсно правда те, що говорять про жорстокість російських військ.

— Ні, не думаю. Там є карність. Є також люди високої культури — додав по хвилині.

Глядів із увагою на неї.

Тільки я скажу правду... вибачте мені за неї... Ви є за гарні. От що!

Попрощався і став ладитись у дорогу. Христа бачила, як спокійно говорив до вояків. Його опанування, рівновага, кам'яний спокій у голосі і рухах — і та, повна трагізму, байдужність, що принесє найближча хвилинка, робили на неї велике враження.

Ще раз поздоровив із коня, ще раз побачила його загадочну усмішку. Потім повернулася в кімнату. На столі лежав смарагдовий перстень, а під ним візитівка з допискою: „На спогад короткого проблиску сонця в дуже небезпечній хвилині мого життя. Оттон фон Фрітау“.

VIII.

БУРЕВІЙ

Від раннього ранку сухий, нагальний, дошкульний вихор розгойдався на ясних хвилях соняшного проміння.

Знімав куряву по дорогах, припорошував зелені трави й придорожні дерева, здирав верхи з полукишків, торгав непокошеними ще вівсами, стукав до вікон і дверей і ніде не находив спокою.

Доти нишпорив, мотався, бурив і вихрив, доки в злорадних підскоках не приніс лиховісних слів: „Козаки під Старим Двором!“

— Козаки під Старим Двором! — подав байдуже вістку пастух Андрійко на подвір'ї дівчині Ганусі.

Гануся вбігла бліда, задихана і ледви здужала передати вістку.

Тітка Лукія перехрестилася, глянула на Христю, глянула по кімнаті. Скорим, рішучим кроком підійшла до стіни, зняла ікону Пресвятої Богородиці й прикрипила на зовнішній стіні веранди.

— Бог не опустить нас!

Була готова на прихід ворожих військ. Разом із Христею вийшла на подвір'я. Люди стояли на воротах і на дорозі.

За хвилину дорогою стали проїздити їздці.

Вітер торгав довгими полами їхніх плащів, розвівав гриви степових коней. Тільки гострі списи у впертім зусиллі змагалися із супротивним напором вихру. Христя бачила в тому образі щось таке відмінне від того, до чого привикло її око, таке виїняткове, тривожне, таємниче, повне жахливого неспокою, що мимохить уява поносила її в якісь східні країни, широкі простори, що їх спекло сонце, встелили погорілі трави, овіяли сухі вітри.

Козаки розїздилися по всіх дорогах, по всіх стежках, розбігалися, як промені, перетинали півперек поля, вискакували з-поза плотів і омотували густою плетінкою, нерозривною сіттю ціле село. Деякі вертались назад. У слід за їздцями показались невеличкі гуртки піхотинців, що вели з собою собак. Тільки згодом надійшли більші відділи і плили нестримними хвилями, заливаючи, як повіддя, всі дороги, всі доріжки, всі стежки, всі подвір'я.

Ворожа армія вийшла в село. Але похід не йшов чомусь складно. Поодинокі їздці верталися з поспіхом, складали звідомлення і справляли метушню.

Офіцери зсідали з коней, розглядалися за приміщенням. Деякі сердилися, кричали. Весь табор робив

враження муравлища, яке хтось несподівано розбурхав, устромлюючи з розгоном палицю.

І подвіря Соколюка виповнилося в одну мить роєм сірих вояцьких постатей, що розбрилися по всіх закутинах. -

Деякі з-поміж старшин підійшли до хати. Просили дозволу приміститись в одній кімнаті. Від одного з них, молодого русявого поручника з ясними очима дізналася Христя, що похід російських військ несподівано припинився та що все вказує, що австрійські війська, які досі постійно уступали, ладяться до бою.

В поведінці офіцерів слідне було збентеження. Радиди, приходили, відходили.

Ранком наступного дня військо стало уставлятися на визначених становищах. Крізь вікно бачила Христя, як якийсь низький ростом, широкоплечий підстаршина з довжезними русявими вусами бігав здовж рядів свого відділу. Розлягався його голосний крик, доходили кріпкі слова міцної майки. Після того широким помахом руки поклав на собі знак хреста і вивів відділ із подвіря.

Старший віком полковник підійшов до пані Лукії і сказав:

— Не хочу перед Вами скривати. Тут буде бій. Уважаю за свій обов'язок сказати. Прошу подумати, чи не краще залишити це місце. Очевидно, можна лишень уступити на схід. Автім, як є пивниця, можна буде в крайній потребі скритися.

По короткій нараді з Христею рішила пані Лукія залишитися на місці. Куди тікати і з чим тікати й куди потім вертатись? Ще якби були коні, можна б думати. А так? . . . Нехай буде, що буде!

В полудневих годинах розпочався бій на широкій лінії бойового фронту. Кріпшав із години на годину і тривав п'ять днів. Тітка Лукія і Христя, захищуючись здебільша в пивниці, пережили впродовж тих днів усі

страхіття великої битви. Серед невпинного посвисту куль, розриву стрілен, диких криків і вигуків тих, що йшли в бій, серед зойків і стогонів ранених, що морозом проймали, в найбільшій напрузі чекали, що ось-ось прийде момент, що зітре остаточно з свідомости оту трагедію людського існування, всі страхіття того пекла, що його самі люди витворили, власною волею спричинили. Пять днів у ряд ні їди, ні сну, ні хвилини відпочинку, пять днів у ряд вигуки розюшених салдатів, постійний ляк перед їх брутальністю, постійна тривога перед вогнем, перед кулями, перед смертю.

Але багато більше, як посвисту та розриву гарматних стрілен Христа лякалася п'яних салдатів. У Борі російські війська рознесли горільню і жовніри пили без стриму й без памяти. Ніхто не міг їх здержати, ніхто не міг зборонити. Мали право: йшли у бій, ішли на смерть. Ніякої кари вже не лякалися. Часто п'яні впадали до хати, до пивниці, і визбуватись їх не було легко. Якось давала собі раду з ними Гануся, що жартами, сміхом і сміливою з ними поведінкою вміла їх втихомирити, приборкати й вивести з хати. Христа з подивом гляділа на неї і, почувуючися в її товаристві куди безпечніше, не відступала від неї.

Однієї днини двох салдатів забігло в пивницю. Один із них — п'яний, розхристаний, спочений, червоний, став кричати, лаятись, вививати крісом. Тяжко було збагнути, чого хоче. Другий, більш тверезий, старався його вгамувати, але даремне. Той кричав даліше, потім зближився до Ганусі й почав тягти її з собою. Коли пручалася, із злістю й лайкою вдарив крісом до землі. Кріс випалив і куля пробила йому ший наскрізь.

Тяжко раненого забрали. На щастя, другий салдат, що був свідком події, зізнав правду і тим врятував жінки.

По п'ятих днях російські війська посунулись даліше. Австрійська армія на цілому відтинку подалася

взад. Через Приліски проходили даліше військові частини. Люди в селі, що поховалися були по хатах, льохах, ямах та норах, добувалися звільна на Божий світ. У розпуці ломили руки й безрадно гляділи на руїну своєї праці.

Як велике цминтарне поле виглядали Приліски. Ліси погоріли. Богато хат завалилося. Стріхи і стіни чорніли дірами. Скрізь лежали відламки стрілен і зброї. Вирісли в ріжних місцях свіжі могили. У дрібний попіл розсипалося життя там, де єдиний раз дунув своїм страшним подувом страшний демон війни. Навіть трава щезла, земля розступилася там, де раз стала його безпощадна стопа, що все стирала на порошок. Від куль згнуло кільканадцять людей у селі. Коло церкви виріс ряд свіжих могил російських старшин, що полягли в бою. Оподалік церкви на горбку, де, як розказували люди, зустрілися ворожі стежі, видніла відокремлена могила. Коли кілька днів після боїв Христя затрималася при могилі, з почуттям гострого болю прочитала напис, який залишив хтось невправною рукою на борзі. Хитались в очах букви, поки не споїлись у свідомості в одну цілість: Отто фон Фрітау. Згодом дощ ізтер напис. Але Христя знала, хто лежить у могилі і мала її в своїй опіці.

ІХ.

ЦЕЙ СВІТ, ЯК МАКІВ ЦВІТ

Дальші дні, з яких кожний поглиблював безнадійність настроїв, насуваючи одночасно можливість нових страшних несподіванок, були свідками постійних, впертих і дуже терпеливих зусиль тітки Лукії привести до ладу розторощене газдівство.

З тихою лагідною впертістю змагала вона крок за кроком до наміченої мети, не зважаючи на персони,

не дбаючи про те, що знов одна хвилина може зніве-
чити працю довгих днів. Христя проводила дні у вели-
кій журбі, в неспокійно тривожнім настрою. Журилася
невідомою долею батька; тривожили й непокоїли її по-
чаткові перемоги російської зброї і вороже становище
російської окупаційної влади до Українців та до укра-
їнського національного життя.

Коли вона із зневірою в серці виказувала тітці не-
доцільність усіх її мозольних зусиль, тітка Лукія з ла-
гідною усмішкою на устах звикла була говорити:

— Що на світі, Христиночко, є певне й доцільне?
Ціле людське життя під знаком непевности. А люди
все ж таки постійно клопочуться, змагаються, порива-
ються до чогось...

І, треба признати, що висліди тих невтомних нама-
гань щораз виразніше кидались у вічі.

Пригодилися гроші, які Соколюк післав за коні,
і ті, що їх роздобула пані Лукія в перших хвилинах
переходу російських військ — за сіно.

Пані Лукія навчилася також говорити з представ-
никами російських наїздників. Деякі з них виявили себе
також людьми людяними й виrozumілими для саmітних
жінок. Коби тільки не ті постійні набіги щораз то нових
військових частин, з яких деякі несли з собою подих
диких азійських країн.

Однієї днини темний понурий киргіз із жмутом
чорного волосся на підборідді і шапкою на голові
довго нишпорив по всіх кімнатах, отвираючи шуфляди,
перекидаючи всі сховки й не говорячи ні словечка. За
його широкоплечою, неповоротною постаттю крок
укрок, як тїнь, поступала тітка Лукія і все допитувала:
„Скажіть, чого Вам треба, може я скоріше найду“. Ко-
сим поглядом глянув укінці на неї й процідив: „Денгі
нада... а то я тебя...“ На щастя, вдоволився трид-
цятьма рублями, які пані Лукія добула з молитовника
і з болем серця ткнула йому в руки.

Іншим разом, уже під вечір, коли в кімнаті світилося вже світло, а надворі порошив дрібний дощ, розлягся на подвірі тупіт кінських копит.

— Є нові гості! . . .

З тими словами на устах тітка Лукія схопилася з місця.

Все перша виходила назустріч. Христю у випадках приходу таких непрошених гостей часто висилала на довший побут до Бучака.

І тепер Христя ладилася вже до відходу. Але не встигла ще відійти до другої кімнати, коли на порозі виросла струнка стать офіцера. Христя глянула й мимохіть відхилилась, як від несподіваного удару. Перед нею стояв Очерет . . .

І в нього завмерли на устах слова привітання. В першій хвилині збентеження й великого здивування тільки вдивлявся в обличчя Христі.

По хвилині томливої мовчанки промовив:

— Дивна зустріч. Вже не сумніваюся. Панна Христя Соколюк. Так дозвольте, Христе Орестівно, познайомити мене.

Христя виповнила його бажання, познайомлюючи його з тіткою. Тітка Лукія поглянула на Очерета, поглянула на Христю і зрозуміла все.

— Прошу роздягнутися і бути милим гостем. За хвилину подам чай.

По тих словах вийшла.

По її відході Очерет почав роздягатися. Потім приступив до Христі, взяв її руки і злегка повернув її до світла.

— Оттак краще. Дозвольте поглянути на себе. Я так затужив за Вами! . . . За Вашими очами, за Вашим волоссям. А Ви ховаєтеся в тінь! . . . Просто не хочеться вірити, що я отсе знову бачу Вас у реальній дійсності. . . І, скажіть, чи нашими кроками, нашими ділами не керує нераз, незалежно від того, чи хочемо, чи не хочемо,

якась вища сила. Просто для жарту, для фантазії... Бо, скажіть, чи наша сьогоднішня зустріч не є з наказу тієї вищої сили? З наказу долі? ...

— Не думаю. Звичайний випадок. Чи раз люди зустрічаються випадково?

— Чи раз люди зустрічаються? ... — засміявся дзвінким милим сміхом Очерет. — Це щось більше, як „звичайний випадок“. Це — закінчив із міццю — призначення. Наказ долі, якому треба коритися. От що.

— У відношенні до себе не признаю ніяких наказів. Людина має свою свобідну волю.

— Свобідну волю! Чи і в теперішних часах можна щонебудь говорити про свобідну волю людини?

— У свій час Ви мали нагоду її виказати.

Почув у її словах легкий докір і... зрадів.

— Думаєте про мій виїзд зі Львова?

Не отримуючи відповіді, говорив даліше:

— Так, Ваша правда. Я повинен був Вас попросити. Не думайте, що я цього не знаю. Знаю це і часто робив собі докори. Але невже тільки моя тут вина? Невже не тямите, як Ви приймали мої слова про мое кохання? Гнівом та іронією. Хоч я говорив правду. Чим же я Вас тоді вразив? Хіба силою свого почування. Чому мені не хотіли вірити? Чому казали, що говорю в театральному тоні? Думали, що вітрогон, пройди-світ...

Христя все ще мовчала. З хвилиною, як його побачила, як почула його голос, зразу ізчез увесь жаль, який мала до нього. Єдиним почуванням, що виповнювало тепер ущерть її душу, було почування радості, що його бачить, що чує його голос, що втішається й розкошується його словами, його коханням.

Тим часом Очерет говорив даліше:

— Я все передумав у час нашої розлуки. Основно й усебічно продумав, коли згадкою линув у гарні хвилини нашої знайомости, коли намагався відтворити

в уяві Ваш образ, словом, коли великою тугою тужив за Вами. І я дійшов до висновку, що навіть у випадку, коли Ви когось кохали, мої слова не були для Вас ніякою образою.

— Ви говорили це таким легким тоном... І Ваш виїзд...

— Мій виїзд! Мене кликали мої ідейні товариші, кликали в Київ, до роботи. Я був потрібний і їхати мусів обов'язково. Без сумніву, мій виїзд не був би такий нагальний, якби Ви своїм холодом, своєю гордістю, своєю відмовою мене так не відсунули. А так... Чи тільки вам, жінкам, вільно мати свою гордість?

Став скорою ходою ходити по кімнаті.

— В мене сьогодні не багато часу — говорив у якомусь нервозному подразненні. Мушу зараз їхати. Перед відїздом хочу одне ще знати. Це можете мені сказати. Чи Вас, може, тому вразили так мої слова, що Ви вже кохали когось? Прошу Вас дуже, скажіть, кохали когось?...

Христя глянула темними очима йому просто в вічі й промовила помалу й спокійно:

— Ні, пане Очерет, я не кохала нікого.

— Спасибі Вам хоч за це. Ви не уявляєте собі, чим було б тепер Ваше кохання для мене в теперішніх часах, у теперішніх моїх переживаннях... — говорив далі з гарячою нетерплячкою, що була впливом його палкого темпераменту.

— ... Було б тихою пристанню, де могли б на хвилину спинитися думки серед страхіть, хоч на хвилину припочити. Не про життя мені йде. Я знаю: воно серед нинішніх обставин, як маків цвіт. Але віддавати його нам Українцям, для чужих, ворожих нам царсько-московських державних цілей — це щось таке жорстоке, що свідомість такої життєвої ролі справляє страждання.

По короткій перерві говорив далі:

— Вірю Вам, бо кохаю. Отже, скажу Вам, що під Перемишлем і в Карпатах пануть тисячі й тисячі з-посеред нашого війська. Серед нас, Українців, живе своя думка, йде й робота.

Христя жадно слухала тих вісток. Ряд довгих днів, що їх провела серед воєнних страховищ, довів її до стану великого духового пригноблення. Поява Очерета, його кохання, його слова про живучість української думки — це все оживило її, вирвало із стану пригноблення, живим полум'ям відбилося на її обличчі.

Завважила її настрої тітка Лукія, що внесла перекуску, і щиро зраділа. З її приходом розмова перейшла на інші теми. Тітка Лукія розказувала, про увязнення Соколюка, про переживання в час боротьби військ, руїну господарки.

Очерет живо цікавився її оповіданнями, допитував, хвилювався.

Вкінці став прощатися.

— Останній час — говорив — мені в дорогу. І так довго забарився. Я ось тепер близько. Приділили мене до служби при городоначальнику в вашому повітовому місті. Сьогодні їздив за підводами. Тепер крайня пора мені їхати. Поїду — закінчив із усмішкою — з образом Прилісків в уяві та деякими надіями в душі.

— Нехай Бог щастить Вам і Вашим надіям — з задумою в очах промовила пані Лукія.

Стряслася всім тілом.

— Що Вам, Добродійко? — спитав Очерет.

— Щось морозить мене...

Х.

ГРАФ СТАРОВ

Листопадова ніч огорнула Очерета темнотою, овіяла холодним, морозним подувом. Але він не зважав ні на холод, ні на темну ніч. У душі було ясно. В уяві ви-

ринали образи повні сонця й тепла. Мрії поносили, як буйні степові коні:

— . . . Кінець війни. Нове життя на руїнах давнього ладу. Київ серед блакитно-золотих прапорів . . . Ллється з повних грудей вільна пісня великого народу. Широкий творчий розгін на всіх ділянках. Замість дикого буряну й чужого зілля рідні квіти власної культури. А понад тим усім пречиста синь неба й золото сонця . . .

Кінь Очерета спотикнувся. У нічній тишині неслися здалека згуки гарматних стрілів. Нагадували дійсність, казали завертати думкам із блудних доріг. Але думки ще не подавались; ще пробували заглянути в країну зоряної майбутности:

— . . . Царат валиться. Серед нових великих змін життя він у Києві. Разом із ним — вона, його Христя. Опромінює життя чаром вроди, глибиною почування, красою душі. Обидвоє працюють на полі мистецтва. Скрізь гомонить українське слово, скрізь лунає українська пісня . . .

— Кто едет? . . . — почувлись нараз слова російської мови.

Очерет пізнав своїх жовнірів, що разом із ним відбували того дня службу. Їх приявність протверезила його. Хотів тепер думати тверезіше, на реальних основах сперти свої думки про майбутність. Був переконаний, що війна при тогочасному розвитку техніки довго тривати не може. Не всі ж гинуть на війні . . . Відслоняться ширші обрії для народів і для одиниць, отвориться розлоге поле для праці, для змагань. Давні відносини не повернуться вже ніколи. Рішуче уступлять місце новим формам життя. Війна — виграна чи програна, байдуже, — знесилить царат і тоді мусить прийти розв'язка українського питання. Революційним шляхом. Разом із тим, може, і прийдуть хвилини особистого життєвого щастя поруч із тією гордою красунею, якої небуденна врода хвилює його кров, як стародавнє вино,

розворушує життєву енергію, як пахощі весняного ранку.

Хвилі густої теміні втискалися у вічі, зимний осінній вихор здержував віддих і сік лице дрібним, острим дощем. Очерет зрозумів безмір провалля між своїми мріями і твердою дійсністю. Затиснув уста й пустив коня скорим бігом на болотяну лісову дорогу.

А в лісі товклися осінні вихри, стогнали й схлипували серед темної ночі, як ті духи в легендах, що покутують за свої гріхи й томляться докорами неспокоїного сумління.

Коли Очерет приїхав до міста, застав свого начальника, графа Старова, при вечері. Сидів у товаристві молодого офіцера, Барінського. Старов був це мужчина середнього росту, в силі віку. Старанно причесане, посередині проділене й сильно проріджене волосся, темно-жовтава краска лица, цинічна усмішка, втомлений погляд пригаслих очей — все це вказувало, що любив життя і всебічно користав із його насолод.

Попросив Очерета до свого стола, велів подати чай, вислухав його звідомлення, не виказуючи із свого боку ніякого зацікавлення. Потім недбало махнув рукою.

— Краще, Павле Олександровичу, розкажіть щось інше, цікавіше. Не даром так припізнилися.

— Погані дороги, — пробував вияснювати Очерет.

— Не пробуйте виправдуватись, — сміявся Старов. — Знаю, що була інша причина. Признайтеся! Ви, Українці, поетичний, сентиментальний народ. Не раз я мав змогу в тому впевнитися. Ставлю високу ставку! на те, що й сьогодні наш артист і романтик ловив десь по лісах зеленооку мавку.

— В такий холод, серед темної ночі, вихрів і гуку гармат? — сумнівався Барінський.

— Ха, ха, ха! — сміявся Старов. — От що значить невинна, непорочна молодість! Адже саме в тому й романтика...

Розкошувався запашною цигареткою, стежачи за звоями синявого диму.

— Автім, — продовжував по хвилині — годі все думати про гармати. Доволі вже тієї війни, доволі вже всього военного хламу. Головне на війні — не думати про війну. Принайменше, коли ми ще в запіллі. Як будемо на фронті, тоді буде й час. Але, на мою думку, війна добігає кінця. Росія досягнула те, що бажала досягнути. Перемишль — сьогодні-завтра впаде. Наша армія в переможнім поході над Дунайцем. Всі віті нашого народу зєдинені під скиптром нашого царя. Чого ж нам більше бажати й пощо дальше воювати. Німецьких кольоній нам не треба. Нехай вже тим клопочуться наші союзники: Англія, Франція. Наше діло нові землі тісно споїти з корінним пнем. Але це вже справа панів Бобрінських, Шереметєвих, з якою вони дадуть собі раду.

Самопевні слова Старова хвилювали Очерета. Перспективи майбутнього, які він тільки що відслонив перед ним, жахом наповнювали його душу. Його обличчя приблідло. На уста тиснулися слова спротиву, але стримав їх силою волі. Мовчав. Його мовчанка не подобалась Старову, тому звернувся до нього просто:

— Сумніваєтеся?

Очерет відповів спокійно:

— Ваша Високодостойність знають латинську приповідку: „Евентус беллі семпер інцертус ест“.

— Чи й для Вас непевний? — звернувся Старов до Барінського.

Цей схопився з місця, червоний із захоплення.

— Росія мусить перемогти!

— Ось, бачити, мій песимісте! Віру треба мати, віру й ще раз віру. А, може, Ви журитеся про долю своєї У-краї-ни? . . .

Легка іронічна усмішка появилась на його устах. Не чекаючи на відповідь, говорив дальше:

— Не турбуйтеся! Може і для вас знайдеться якась авноомія. Очевидно, як покажете себе гідними синами великої батьківщини. Тільки раз на завжди треба порвати з усяким політичним сепаратизмом... Але доволі вже стратегії й політики. Перейдемо до інших тем, які, може, більше зацікавлять Павла Олександровича. Чув я вчора, що десь недалеко відсіль, у якихось Підлісках, чи Присілках, є якась прегарна, золотоволоса русалка. Треба буде конче перевірити. Як думаєте, Павле Олександровичу? Але чому так схоплюється? — закінчив із здивуванням, коли побачив, як Очерет ізхопився з місця.

— Я щось недужий... Прошу вибачити... Покладуся...

Зложив офіційний, зимний поклін і відійшов, блідий на обличчі з натуги вдержати панування над самим собою.

— Що йому? — питав по його відході Старов. — Дивний цей хахол і підозрілий.

ХІ.

ПРИМАРИ

Наступного дня після відвідин Очерета тітка Лукія занедужала. Упродовж двох днів гарячка змоглася до тієї міри, що втратила свідомість. Христя перелякалася. Постановила спровадити лікаря. Просила Бучака, щоб поїхав до міста, але він не похочував, висуваючи різні труднощі. Казав, що коли поїде сам один, можуть його забрати з підводою, сумнівався, чи схоче лікар їхати в непевну дорогу на його тільки прохання.

— Так поїду з Вами, — вирішила Христя.

На це Бучак згодився.

Христя залишила при тітці стару Жучиху, що залюбки лікувала хворих у своїм селі, і поїхала.

День був погідний, ясний. Сніг устелив дорогу грубою верствою. Санна не була ще втерта, але сніг був пухкий і свіжий, земля примерла. Повітря прочистив і відсвіжив мороз. По дорозі не зустрічали ніяких військових частин і без перепон доїхали до міста.

Лікар на прохання Христі погодився їхати, але приймав ще хворих, тому прийшлося чекати. Христя поступила до єдиної в містечку цукорні й веліла подати чай. Ледви присіла при столику й ледви розіпняла ковнір, коли до цукорні ввійшло трьох військових старшин.

Були це Старов, Барінський і Очерет. Коли Очерет із живою радістю і деяким здивуванням вітався з Христею, Старов із зацікавленням приглядався вродливій постаті.

— Нас не зволите познайомити? — звернувся з питанням до Очерета.

Очерет рад-не-рад сповнив бажання Старова, по чім усі три офіцери присіли при столику Христі.

Старов намагався виявляти щире спочуття, коли дізнався про причину приїзду Христі і сильне негодування, коли почув про долю її батька.

— Мабуть вивезли до Талергофу. В такому випадку Ви під окремою опікою нашого уряду. Дозвольте, я від сьогодні буду вважати за свій милий обов'язок, як представник теперішньої влади на цих землях і як представник армії, що прийшли визволити єдинокровних братів, Вами заопікуватися. Це є безсумнівна повинність нашого уряду супроти тих усіх, яких, так як Вас, скривдила австрійська влада. Ви з якої місцевості?

Христя назвала Приліски.

— Ви з Прилісків? ...

Старов поглянув на офіцерів. Потім звернувся знов до Христі. Його очі грали теплими блисками.

— Тим більший обов'язок вяже нас, коли покривджені є жінки, ще й до того такі молоденькі, ніжні й чарівні...

Намагався погладити руку Христі.

Але вона усунула її. Її обличчя спалахнуло ясним полум'ям.

Очерет, що досі сидів, як на грані, гамуючи гнів, схопився з місця.

У твердих рішучих словах промовив голосом, що виявляв очевидне гостре подразнення:

— Панове дозволять, що представлю панну Христю Орестівну як свою суджену. Досі я ще не мав нагоди.

— А... — так!

Як вістря сталевого меча проховзнувся на мить по обличчі Очерета холодний блиск очей Старова. По хвилині став сміятися нещирим, злим сміхом.

— Прийміть мої найкращі побажання. От як уміє дехто чудово погодити війну з коханням. Вчіться, мій друже, — звернувся до Барінського, — від Павла Олександровича. Тільки не треба проволікати з весіллям. Тепер часи непевні. Дуже непевні... Не знати, що принесе завтрашній день. Треба ловити хвилини. Як то по латині? „Carpe diem“. Так?..

Знов ударив його поглядом, як холодним лезом.

Христя з острахом стежила за розмовою мужчин, у якій виловила ненависні акценти, що стерлися у ворожому ударі. Догадувалася, що змусило Очерета до його вибухових слів, у яких назвав її своєю судженою. Не сумнівалася, чия при сучасному складі обставин мусить бути перемога. Бажаючи запобігти дальшим ударам та їх наслідкам, відізвалася:

— Панове непотрібно клопочуться. Атже багато жінок залишилось тепер самотніми. Мусять давати собі раду. Війна вчить нас самостійности й велить самим дбати про своє життя і свою честь.

— Так! Одначе бувають нераз ситуації... — із загадочною усмішкою хотів розвивати свою думку Старов.

Очі Христі були темні, але спокійні, коли глянула на нього. Їх погляд був висловом гордої самопевности й сильної волі.

— Читала я десь, пане графе, раз думку, — вона може виглядати на перший погляд, як парадокс, — що нема такої безвихідної ситуації, з якої не можна вийти з честю. Але пора мені вже...

Попрощалася й відійшла. Находилася в стані великого духового неспокою. Її нерви були розстроєні. Пробувала довше й глибше призадуматися над тим, що чула й що пережила перед хвилиною, але не було змоги. Її думки летіли постійно до рідної хати, де тяжко хвора лежала тітка Лукія. Уява насувала можливості, що проймали невимовним жахом. Страшне марево, яке хвилинами ставало перед її очами, відпихала всією напругою сил. Піднесла голову, щоб отрястись від лиховісних думок, і от здалось їй, що напроти неї йде її батько. Виразно бачила його високу постать і його усмішку. Але вмить радість, що наплила несподіваною могутньою течією, розбилась, як хвиля, що вдарила у тверду скелю.

Це не був її батько. Христя побачила чужого мужчину.

— Господи!.. Що це за знак?!

Не зважаючи на прохожих, бігом кинулася до лікаря.

XII.

ХУРТОВИНА І ВЕСЕЛКА

Чекає не раз людина на лихо, сподіється його кожної хвилини, задивлена в одному напрямі. Тим часом

воно втискається незаметно іншим боком, зівсім, як злодій.

Так було і цим разом. Серед загрозливих зовнішніх подій сподівалася Христя нещастя в кожній хвилині. Але не сподівалася, що прийде таким ладом і в такому виді.

А воно прийшло.

Тітка Лукія померла на тиф.

Не помогли всі зусилля і всі старання Христі, даремна була лікарська поміч. Закінчила життя в несвідомості, незаметно й тихо, як тихим і незаметним було все її життя, як тихими й незаметними були її життєві радощі і її життєві смутки.

У слід за її домовиною йшла в спокійну зимову днину розпука Христі, ступав широкий жаль мешканців Прилїсків. Не одному зарадила, не одній жінці допомогла в скруті і горю, не одній сироті втерла сльозу.

Після закінчення похоронного обряду, що не лишень із причини воєнної заверюхи, але і з уваги на вдачу покійниці відбувся без усякого зайвого гомону, тихо, в тісному колі ширих, із серця йдучих почувань, просили о. Остапів та його дружина Христю, щоб хоч кілька днів провела у них. Але вона відмовила. Хотіла бути сама з своїми думками, з своїми стражданнями, щоб подумати й вирішити, як їй тепер жити і що робити. Останні дні провела, як у гарячці. Була певна, що це початок недуги і що піде слідом за тіткою. В годинах великого пригноблення, коли все новим припливом давив жаль по втраті дорогої людини і разом із ним приходила свідомість повного осамітнення, просто бажала собі того.

— Пощо — приходила думка — довше томитися, коли все валиться у пропасть?...

В добавку й Очерет не давав про себе ніякого знаку життя.

В одній із таких хвилин, коли безнадійний сумерк огортав душу Христі, — приїхав він. Знав уже про її втрату. Довго не міг її втихомирити, коли потік нестримних сліз плив із її очей. Коли трохи успокоїлася під пестощами його слів, запитав:

— Чи дуже гнівається, що я посмів назвати Вас перед Старовим своєю судженою?

— Пощо Ви так сказали? Не треба було...

— Не гнівайтесь. В мене були окремі важливі причини. Ви не знаєте, хто є Старов. Я хотів остерегти Вас і забезпечити перед його нахабністю. Покористувався я таким правом, що кохаю Вас і прошу стати моєю дружиною. Гнівається?

— Не в тому діло. Я не гніваюсь, тільки лякаюсь. Ви говорили до нього в пересерді і я бачила, що він був лихий. Може шкодити.

— І Ви лякаєтесь? — питав із радістю Очерет. — Чому лякаєтесь?

Христя глянула на нього щирим, отвертим поглядом і промовила простим природним ладом:

— Бо кохаю Вас. Ви не знали?

Очі Очерета зайнялися полум'ям щастя. З чола зсунулися хмари, задуми й журби. Промовив дуже поважно:

— Дорога Христе! Приносите мені щастя. Тепер можу йти на фронт. Піду з Вашим образом у душі і свідомістю, що кохаєте мене.

— Йдете на фронт? — питала Христя блідими устами.

Так, у найближчих днях. Це, без сумніву, робота Старова. Що ж — годі! На те й війна.

Потім, щоб трохи розвіяти сумні думки Христі, розважити, оживити, прикликати до життя, став розказувати, як то в нього вже змалку була велика схильність до воювання і воєнних пригод. Із дотепом і проблисками дитячого свавілля в очах, які надавали його

обличчю багато принади, розказував про свої хлопячі гри, розваги, забави й псоти.

Добачуючи в очах Христі зацікавлення, розказав також дещо про обставини свого життя і свої переживання. Христя дізналась, що його батько був торговцем у Києві. Вмираючи, залишив невеличку крамницю, з якої утримувалася ціла його рідня: його мати, він і його сестра. Його освітою та його вихованням займалася головню мати, людина ще й тепер повна енергії. Батько мало присвячував часу дітям. Сам він у молодих літах багато клопоту справляв матері своєю буйною, свавільною вдачею. Раз — тямить — малим хлопчиною устроїв голову між стовпці залізної огорожі і ніяк не міг її відтам витягти. Довго прийшлося пиляти стовець, поки його звільнили. Іншим разом трохи не втопився в Дніпрі. Ледви люди вирятували. А з наукою скільки було клопоту! Наймиліші хвилини були тоді, коли мав можливість бути в театрі і стежити за грою артистів. Потім посвятився сам театрові. Розказував також про перші свої виступи, мрії і розчарування, про театральний світ, вдачу і примхи акторів. Розказував із проблисками гумору, дотепно, займаюче.

Йшли хвилини й години. Вони гралися мріями, заглядали в майбутність. Сміливі задуми й сподівання щастя чергувалися з думками про те, що може принести непевний день і невблаганна, тверда дійсність. Очерет з усією силою наставляв на те, щоб по полагодженні конечних формальностей вони звінчалися, не вичікуючи кінця війни. Христя хотіла чекати на поворот батька.

Вкінці під силою прохань і переконувань Очерета згодилася піти назустріч його бажанням, як тільки він отримає першу відпустку й усуне всі формальні труднощі.

Вечоріло коли Очерет став прощатися. З тугою глядів на її уста, що розхилилися, як ніжні запашні пе-

люстки червоної троянди. Але здержував його чорний одяг Христі і смуток в її очах. Уже був одягнений, готовий до відїзду. Тоді побачив, як її очі виповнюютьсь сльозами. Не стримався. Підніс її угору, як дитину, і накрив поцілунком пишні, горді уста.

ХІІІ.

ВИХІД ІЗ ЧЕСТЮ

Скувала зима Приліски ледяними оковами, запро-торила в кучугури снігу, замкнула замки білим морозом і поставила на сторожі холодні вітри.

Гнівна була, гостра й безпощадна.

Несміливою, непевною ходою вийшов із лісу Свят-Вечір. Вийшов із виразом смутку й страждання в старечих очах. Не вибігла йому тим разом на стрічу юрба діточих утіх, не вітав його стрійний хорівід мрійливих колядок. Вибігли на стрічу жіночі сльози й зітхання, а тихі турботи заглядали в вічі й питали: „Чи довго ще, дідусю, триватиме світове горе?“

Дідусь не знав дати відповіді; не находив слів потіхи, ні розради. Тихою ходою ступав вузькими вуличками Прилісків і незамітно заглядав у малі віконця сільських хат.

Тихо в них було й сумно. Туга шелестіла сіном на столі; смуток приховався в темному куті за снопом збіжжя; тривожна непевність вовтузилась із дітьми на долівці.

Христя провела Свят-Вечір у Остапових. З вдячністю прийняла їх запросини, бо лякала ся напливу споминів у той день серед повної самотності.

Панство Остапови були молодим подружжям. Він був людиною слабого здоров'я, тихої, лагідної вдачі. Займався тільки церквою. Керму домашнього господарства мала в руках вона. Дуже гарної будови, висока

ростом, уся кипіла здоров'ям і енергією. У своїй владі держала не тільки чоловіка, який зрештою з повним вдоволенням піддався її прововоді, визбуваючись таким способом різних клопотів, але й діти, і службу, і всі громадські справи. Христею постановила заопікуватися після смерті її тітки і ту опіку зачала переводити з питомою собі рішучістю й енергією.

— Мусите прийти, панно Христе, — говорила, просячи її на Свят-Вечір. — Як не прийдете з доброї волі, прийду по Вас і заберу силоміць.

Здоровий, голосний сміх товаришив її словам.

— Так краще прийду вже сама.

— І взагалі, — говорила п. Остапова тоді — нема Вам потреби самій перебувати в хаті. Спровадьтеся до нас до пори, коли повернеться Ваш батько.

Христя боронилася:

— Я дуже вдячна, але годі залишити хату на волю долі. Таки треба дещо доглянути. Тільки з того живемо і маємо колись жити. Крім того є в нас тепер Жучиха. В минулому тижні спровадилася до нас.

— Дуже добре, що намовили її. Я ще сама її припильную, щоб тепер не залишала Вас.

Після вечері, що пройшла в сердечній і приятній атмосфері при збереженні всіх традиційних звичаїв і форм, Христя разом із старенькою Жучихою, яка саме прийшла по неї, повернулася додому.

Була восьма година.

Жучиха завела з Христею розмову про війну. Правда, у плутанині європейських політичних подій і державних взаємин вона не визнавалась. Перед кількома днями впевняла Христю, що тому так сильно стріляють, бо „Москаль Туркові Америку відібрав“. Але в поведінці з російськими жовнірами була просто безцінна. Чудово вміла з ними ладнати. Входила з ними в довгі й широкі балачки, вміла підійти до їх душі і ставала Христі у великій пригоді.

Тепер вияснювала Христі, чому російські вояки лякаються Перемишля.

— Не лякаються вони ні крісів, ні вогню, ні гармат, але лякаються непевної, несамовитої сили. Кажуть, як ішли раз наступом, скоїлось щось таке, гейби кінець світу. Земля розпадалася, дерева з корінням виривало, гори піску й землі летіли під хмари. На хмарах появилася Божа Мати. В ясному світлі ходила понад військом і ломила руки. Що їй тоді погинуло! . . . Тепер не хотять іти. Як таки йти? . . .

— Хто Вам про це казав, матусю?

— Вони самі говорили. Є між ними наші люди. Нашу мову знають, наших пісень співають. Кажуть: будемо під одним царем. Кажуть: добре нам усім буде.

Христя заперечила живо:

— Ні, не добре їм, матусю, під царем.

— І земля, кажуть, багата, і хліба доволі.

— І земля багата, і хліба доволі, та нема волі. . . Сиди спокійно, Дон, — звернулася вона до пса, що рвався до дверей. Потім добавила: — Добре, матусю, горлиці в клітці? Оттак і їм там.

Жучиха кивнула головою на знак, що розуміє і закінчила приповідкою:

— Мяко стелить, та твердо спить.

Нараз почули стукіт до дверей. Зайняті розмовою, не чули, як хтось заїхав на подвіря.

Ввійшов Старов.

Христя піднялась з місця збентежена й затривожена.

— Пан граф?!

Перша її думка була, що Старов прибув із якоюсь лихою вісткою що є вістуном якогось нового нещастя. Але в міру того, як говорив, її тривога устанала місце несмакові й гнівові.

— Виконую — говорив він — моє зобов'язання і сповняю свою обіцянку. Приїхав відвідати Вас і поглянути, як Вам живеться. Може чого недостає?

— Дякую за пам'ять. Нічого мені не треба.

— Я дозволив собі привезти Вам дещо на свята. Скажіть, газдине, — звернувся він у рішучому тоні до Жучихи, яка чомусь то все ще вешталась по кімнаті, — нехай принесуть сюди!

— Нічого не потребую... Рішуче нічого... — боронилась гаряче Христя.

Була неспокійна, схвильована, уражена.

— Не турбуйтеся!... Дрібниця... В теперішніх часах тяжко дечого роздобути. Я це знаю...

Усміхався і роздягався.

— Для доньки приятеля царського уряду, що за свої гарні й високі почування та свою прихильність до нас, томиться у Талергофі, мусить дещо знайти. Так, ось тут поклади, Атанасій, ось тут, — говорив далі, коли салдат вносив скриню з цукром, сіллю, чаєм, кавою, чоколядою. — Правда, — продовжував після відходу салдата — це все речі, що нічого не мають спільного з поезією, так що ж? Війна велить забути про поезію. *Inter arma silent Musae.*

— Дуже дякую, однак це для мене велика прикрість...

— Яка прикрість? Ради Бога, кажу ж Вам, що це Вам правно належить. По всій справедливості! Нема про що більше говорити... Можу попросити у Вас чаю? Я дещо перемерз.

— Зараз приладжу!

Коли повернулася разом із Ганусею, що внесла чай, Старов завважав у неї інший вираз обличчя. Брови її збіглися, в очах замість недавнього затривоження й збентеження горіли іскорки гніву. В темному одязі, в золоті волосся, з приблідлим і схвильованим облич-

чям, з тими стягненими бровами й темними гнівними очами виглядала як прегарна, незвичайна квітка рідкої породи.

Старов захопився її вродою. Впивався в неї жадібним поглядом. В голові пробігали думки: „Що за тонка краса! Йй Богу, розкіш!“ Як досвідна людина рішив підходити звільна, непомітно, але сестиматично . . .

Коли вийшла Гануся, зачав говорити знову, пючы чай:

— Дозвольте спитати: чиї це малюнки?

Христя відповіла спокійно й холодно:

— Мої.

— Які оригінальні в задумі! . . . А яка композиція! Отся драма беріз на осінньому вихрі, отсі золоті їх сльози . . . це просто прекрасне, зворушливе. Або цей пейзаж над рікою! Яка смілива гра красок! Які чудові контрасти!

Христя мовчала. Не розтягнула брів, не випогодила чола.

— Ви самі, може, не знаєте сили свого таланту. Скрізь слідно душу. Душу, що глибоко відчуває, ніжну, вразливу . . . Вірте мені . . . Тільки сьогодні — продовжував — вона чомусь гнівна, ота Ваша поетична душа. І то гнівна без причини. Даруйте, Христіно Орестівна, — тут Старов піднявся з місця, задержався перед нею, при чому його обличчя прийняло дуже серйозний вираз, — невже годиться гніватись на когось, хто від щирої душі й від щирого серця хоче Вам допомогти, прихильно до Вас ставиться? . . . Погляньте, навіть пес розуміє Ваш настрій, Ваше неприємне наставлення і так само грізно глядить на мене. Ніколи я не сподівався, що за мою дбайливу уважливість і доброзичливість зустрине мене з Вашого боку така відплата . . .

— Пане графе, — зачала Христя спокійним, опанованим голосом. — Прошу подумати спокійно. Я сама одна. Нікого з близьких при мені нема. Чи годиться

Вам такою пізньою порою до мене заїздити, кидати тинь неслави? Що будуть говорити люди? Що стануть говорити? Ви не подумали? Якщо Ви дійсно прихильні, повинні були подумати.

Старов глядів на неї щораз жагучішим поглядом. Крізь його затиснені уста ледве проходили слова:

— Ваша правда. Я зараз поїду. Дозвольте тільки поцілувати Ваші ручки.

Христя поглянула на нього й у гнівному неспокої заговорила швидко:

— Ні, я не хочу. Не хочу... Рішуче не дозволю.

— Так я й питати не буду.

Узяв силою її руки, але Христя боронилася. Тоді обличчя Старова закріпло в твердій постанові. Крізь затиснені уста проривались із трудом слова:

— Не хочеш?... Не хочеш?... Так віддаси себе всю... Не дбаю про твою згоду. Я не звик так довго чекати. — Здавив її руки і сунув свої уста до її обличчя.

— Ганусю! — скрикнула Христя.

— Шкода кликати. Там є салдат Атаназій. Має виразні окремі доручення. Ніяка Гануся тут не може...

Христя пручалася з усіх сил. У голові в неї лискавкою пробігали думки як рятувати себе. В крайній розпущі згадала матір і тітку.

— Поможіть! — благала в душі.

Нараз почула крик Старова, повний найбільшої люті:

— Ах, прокляте собаче насіння!...

Дон вівся йому в ногу.

В цей час, якби вона вдивилася, бачила б, як Христя вимкнула світло і вийшла з кімнати. Вона бігом припала до вікна і стала його відчиняти. Але не встигла.

Старов ударом шаблі повалив Дона й кинувся до неї.

Тоді Христа вхопила вазонка і, не надумуючись, кинула його в обличчя напасника.

Потім плигнула крізь вікно в глибокі сніги.

XIV.

КАМІНЬ У РІЧКУ

Дрібними ясними зірками вквітчалася різдвяна ніч над Карпатськими горами. Припадали до її стіп гірські хребти раз білими снігами, то знову дрімливими лісами, що сторожко чували над таємницями зворів і проваль. Приховалися вони там з давен-давна і не давали до себе приступу. Не любили, коли хто бажав до них зблизитися, їх відкрити. Не один, було, смільчак наложив головою.

Але тепер таких смільчаків було більше. У царство пралісів, зворів і проваль прийшла сила, якій мусіли покоритися і ліси, і гірські потоки, і провалля, і дебри, і звори, і їх таємниці.

Прийшла війна. Прийшов зудар ворожих армій. Здригалися ліси і хребти від гарматніх стрілів, що вдиралися у світ первісної природи і вікового спокою несамовитим, безглуздим дисонансом. Гарматні стрільна роздирали гірські хребти, шматували ліси. Не щадили їх і в ясну Різдвяну ніч 1915 року.

В довших відступах часу відзивалися російські гармати з гірських криївок Славська, Тухлі й Рикова, а від розкоту їх вистрілів тісно, з острахом припадали до гір верховинські хати.

Було по півночі, коли на схилі одного з хребтів на північ від Мунчола, на узліссі стали просуватися по білому снігу три довгі тіні. Була це стежа, якій проводив четар Українського Стрілецтва, Остап Горинь. Разом із ним брили снігами вістун Меркун і молоденький стрілець Заславський. Меркун, незрівняний мистець у нічних стежах, придбав собі славу серед стрілецтва своїм

умінням вишукати проходи й вистежити ворога. Сміливий, дотепний, жартівливий, єднав собі загальну симпатію товаришів. У його товаристві радо зголошувались стрільці до стеж, що густою сіткою омотували Карпатські гори, добували слави Українським Січовим Стрільцям і віддавали прецінні послуги головним силам австрійської армії генерала Гофмана, якій призначено було боронити карпатських проходів.

Тіні просувалися звільна, непомітно, осторожно, вкорочувались, коли стрільці згиналися, або припадали до землі, то знову видовжувались, коли простували по схилі гори в яр. По хвилині заховались у яру. Тоді почалась між ними притишена розмова.

— Як тільки повернуся з отсього проходу, так зараз кладуся на долівку й лежу, — відізвався перший Меркун.

— А то чому? — допитував Заславський, радий, що почалась розмова.

— Нехай всиплять мені двадцять і п'ять... Спокійно буду лежати, як ягничка, ще й подякую, як стану.

— За що?

— За те, що дав таким смаровозам, як ось ти, зворохобити себе на отсю мандрівку по крутих горах і безвістях. І який чорт мене спокусив? Ніч. Холод. Москалі перед тобою, Москалі за тобою. Ноги мокрі, в череві скрипка грає, а ти мотаєшся, як риба в сіті...

— Тільки тихше, товариші! — втихомирював крізь сміх стрільців Горинь. — А то ще почують... Так чому йшли, товаришу?

— Чому йшов? Думав: підійду ближче до свого села, жінки, сина. А то й так села не видно. І не близько ще воно. І який дурний вигадав ці мандрівки? Стрілець, то стрілець! Воюй, стріляй, як годиться воякові, а не ходи на проходи, як перший ліпший гімназист, що на папері тільки шукає, де північ, де полудне. Такі нехай ходять і вчаться: то сосна, то смерека, то бучина, то

грабина, то серна, а то цап, то дівчина, а то молодичка...

Заславський почув колючку в свій бік і, радіючи з утіхи, промовив:

— Додайте: то гранат, а то шрапнель.

— Ні, до того вони голови не мають. Шкода їх вчити. Не навчаться. До снігу припадати, поза пеньки ховатися, то ще...

— І таку роботу треба комусь робити.

— Так чому ми, стрільці, маємо її робити?

— Гонведи так не зроблять. Ви чули що говорили про наші стежі?

— Тихше там! — звернувся нараз до стрільців Горинь, що стояв трохи осторонь і пильно довкруги розглядався. — Краще подумаймо, куди нам тепер вертатися...

Меркун поглянув на небо. Глядів довшу хвилину, по чім відізався:

— По моему на право, у ліс, на Зденьову.

— Так ходімо! — дав приказ Горинь.

Стрільці подались під гору, праворуч, у ліс. Коли доходили до лісу, почули нараз голосну розмову.

— Бігом до лісу! — розлягся гострий приказ Гориня.

Стрільці добігли до лісу і припали до землі, бо в слід за ними пролунали вистріли.

Стрільці відповіли й собі вистрілами. Перестрілка тривала кілька хвилин. Нараз Горинь і Меркун завважали, що їх молодий товариш припав обличчям до снігу, і що сніг довкруги скипів червоною кров'ю. Кинулись до нього, піднесли вгору, але Заславський не давав знаку життя. Хилилася голова молодого хлопця, моталася на всі боки, летіла наділ, як відтята галузка. По блідому обличчі стікала кров.

Заславський не жив. Поклав молоде життя, щоб підняти червону калину...

Мовчки, в понурому, впертому завзятті віддали стрільці молодому товаришеві, що зірвався тільки що до льоту, останню послугу.

Розгорнули топірцями сніг, висипали невеличку могилу й поставили в лісі березовий хрест.

...Плакали зорі золотими сльозами й перестали....

...Шуміли ялиці й смереки і співали пісню:

... і пішов, пропав на віки, „камінь в річку...“

XV.

ЧЕРНИЧКА

У малій, тісній кімнатці сиділо при столі троє людей. Огонь із смоляків, що горіли на припічку, кидав хвилинами нерівне світло на їх обличчя. Обидві жінки були в селянському одягу. Одяг одної з них, повновидої, низької ростом молодиці, горів яркими кольорами. У другій була чорна спідниця й біла сорочка, чорною заповоччю мережана. З-під чорної хустки, якою перевязала голову, спливали кучері золотого волосся.

Над столом уносилася пара з гарячих барабоць. Вечеряли. Мужчина, старший віком, із морщинами на лиці і коротко пристриженими вусами, говорив безупину:

— Хоч не пишно, аби затишно. Куди то кому зайти до нас? І влітку тяжко зайти, і в зимі. В літі багновища й мокляки не дають доступу, в зимі — сніги. Ні стежок, ні доріг. Прикро нераз чоловікові на таким відлюдді, моторошно інколи, але вигідно, спокійно. Ні злодія не кортить сюди, ні іншого непрошеного гостя. А нам що? „Сякий такий бурянець та хліба буханець та й ситий чоловік“.

— Давно тут проживаєте?

— Тридцять і три роки, паннунцю, на тій гаївці.

— Не кажіть мені „паннуцю“, — просила Христя (вона була жінкою в чорній хустині) — а кажіть мені: Марусю. І для мене буде безпечніше, і для Вас. Навіщо хто має знати, що я у Вас проживаю. Я Вас зватиму вуйком.

— Не турбуйтеся! При людях не буду так казати. Автім мені видиться, що за Вами вже перестали шукати. Говорив мені сьогодні Бучак, що другого дня свят шукали й людей допитували. Але ніхто не знав сказати. Тільки Бучак і Жучиха знають, де Ви є. Але вони не скажуть... А добре Ви, говорять, його на виду назначили.

— Так йому, заволоці, і треба! — палко промовила молодиця Настя. — Нехай не чіпляється. Добре кажуть: хто ходить по-ночі, шукає немочі. Я б йому окропом очі парила...

Старий усміхнувся під вусом:

— А може і не дуже парила б? — дровичся.

— Таки спарила б, щоб Ви знали.

— Я йому й не дивуюся, — говорив дальше. — Ти тільки поглянь: — моргнув оком на Христю — одна брова стоїть вола, а другій і ціни нема.

— А йому яке діло? Густенька каша, та не наша.

По тих словах молодиця стала прятати посудину.

Тієї ночі, як Христя після пригоди із Старовим вискочила крізь вікно, забрила вона над ранком при допомозі Бучака у цю гаївку, яку присипали сніги й заслонили ліси. Гаївка належала до села Бору, родового маєтку панів Боровських. Із трьох боків ослонювала її висока, стрімка гора, вся вкрита лісом, яку люди звали „Черничкою“.

У гаївці проживав старий Захарко із сином Онуфрієм та невісткою Настею. Онуфрій пішов на війну. Старий Захарко залишився з невісткою. Обидвоє радо прийняли Христю, коли просила її якийсь час переховати. Знали її і знали її батька. Для більшої безпеки

Христя переодяглася в селянську одужу, бо так порадив Захарко.

В часі, коли Настя поралась у хаті, Захарко закурив люльку. Дим із паленого листа розлягся по цілій хаті.

А Захарко говорив:

— І в спокійний час люди не люблять заходити до нашої Чернички. Лякаються... Повідають, що непевне місце. Кажуть, що вона дальше тут ходить, блукає, скрізь сина шукає...

— Хто вона? — зацікавилася Христя.

— Черничка.

— Нічого я досі про неї не чула, — дивувалася Христя.

— Бо давно це було... Розказували старі люди: Жив колись у нашому дворі, на Бору, пан. Недобрий такий, що крий Боже. Вельможний був, багатий і недобрий. Довго бавився, вештався по світу, гуляв, розкошував, а на старості літ одружився. Одружився на старості літ і взяв собі молоду паню. Гарну таку, що світ дивувався їй вроді. Зблизька і здалека зіздилися люди, щоб на неї поглянути. Зіздилися різні: старі й молоді. А пан тішився. Тішився, на руках її носив, сина хотів мати. По кількох роках прийшов на світ син. Прийшов на світ син і ріс їм на втіху. Але лихі люди кинули наклеп на молоду паню. Кинули наклеп і паң не злюбив сина. Однієї ночі хлопець пропав. Пропав, як камінь у воду. Що не напросилася пані пана, щоб сказав, де дів хлопця, не допомгло. „Не знаю“ й „не знаю“. Люди доповіли, що пан збавив хлопця віку. Забив хлопця, а тіло закопав під нашою горою. Того самого дня, як пані про це дізналась, пан уночі помер. Як воно там було і що там діялось, Господь знає... Помер пан, а пані стала шукати свого сина. Казала побудувати собі дімок під горою, і щодня землю копала, скрізь сина шукала. Так бачили її люди і черничкою

назвали, бо завжди в темному одягу ходила й молитви мовила. І гору назвали Черничкою. Кажуть, вона й досі блукає, скрізь сина шукає.

— Ви її бачили коли?

— Бачив. Раз тільки бачив. Пізно вночі вертався я якось з Прилісків. Ніч була ясна, зоряна. Місяць ходив понад лісом і сіяв світлом, як золотим зерном. Тільки десь-колись зашелестить листок: шелесть... шелесть... Іду я й бачу: виходить напроти мене. Йде, наче пливе по стежці, світлом устеленій, визолоченій. „Хто це?“ — гадаю. Став я, приглядаюся — вона! Ніхто, тільки вона! Висока, в довгім чорнім покривалі на голові. Ходить, на бік поступає, білими руками куці розтулює, розхиляє, немов за чимсь шукає... Чую — мороз у мене по спині ходить. Нічого, думаю, вертатись не буду. Іду... Підходжу ближче, а вона переді мною назад. Усе назад, усе назад. Потім, гейби димок, знялася вгору й понеслася в верховіття. Шум пішов лісом і тільки всього.

Настя важко зітхнула.

— Борони, Боже, — промовила — чоловіка від такого гріха. Це якийсь тяжкий гріх вона покутує. Спокою він їй не дає.

Розмова втихла.

Захарко вийшов до сусідньої комірки, де звук був ночувати. Настя із Христею ще якийсь час порались у хаті, після чого обидві стали ладитись до сну. Коли Христа поклялася до ліжка, чула ще крізь стіну голос Захарка, що відмовлював молитви. Потім і він замовк і тихо стало в хаті.

Надворі іскрилася ясна зимова ніч, втискалась крізь невеличке віконце в темну кімнату й не давала Христі вснути. Насувалися різні думки, що переплутувались у голові Христі одна за однією, товклися й вовтузилися, як свавільна дітвора. Одна одну відтручувала й наперед висувалася. Христа згадувала всі хвилини

від початку війни, переживала всі враження, що глибоко схвилювали всією її істотою.

... Батько!... Де він і що з ним. Чи живий, чи в тюрмі серед знущань і голоду? Чи знає, що вона сама тепер, що не стало вже тітки Лукії... тієї доброї, тихої опікунки, що завжди журилася іншими, ніколи собою.

Гарячі сльози стали спливати по обличчі. Бачила їх тільки ясна зимова ніч, що крадьком втискалась у кімнату.

... Павло!... Де він? Може згинув? Може поранений, покалічений? Чи побачить його ще колинебудь у житті? Чи буде втішатись його коханням? А може! Тільки та його вдача, палка, розгінна!... Прийшлося би дещо гамувати...

Легка усмішка просунулась поміж каплинами сліз. Так тихо, непомітно просувається інколи лодка по схвильованому плесі води.

Нараз темна тінь майнула перед вікном. Христя піднеслася нагальним рухом. Пригадала собі оповідання Захарка і таємна постать Чернички віджила в її уяві.

Хтось постукав до дверей.

Раз, потім другий. Христя почувла, як Захарко відсував засуву.

Дрижала на всьому тілі.

— Невже післанці Старова?...

XVI.

БІЛІ КВІТИ НА ТЕРНИНІ

Христя почувла, як хтось струшував у снігах сніг із зуття. Настя, що також пробудилася, не втерпіла й вибігла до сіней. Але зараз вернулася і заспокоїла Христю.

— Прийшла стара Жучиха. Має якісь вістки.

Стала світити смоляки. По хвилині в кімнаті проясніло і в хату ввійшли Захарко й Жучиха.

Жучиха стала вияснювати, що не хотіла, щоб хто-небудь бачив, куди йде, тому вибралася ніччю. Хотіла повідомити Христю, що до їх хати приїхала якась старша сива пані, десь здалека, з Росії, і просить дозволити їй кілька днів забавити.

— Питала за паном і за панночкою, — продовжувала. — Я дещо сказала, дещо ні. Прийшла запитати, що робити. Може Ви, панночко, ходіть зі мною. Я чула від Шльоми (він їздив учора до міста), що того ірода, який напастував Вас, у місті вже нема. Кудись виїхав. А він, хочби й показався, не буде нічого говорити. Може постидається.

Христя роздумувала. Може добре Жучиха говорить. Нема потреби довше тут сидіти. І так доволі нахлопотала добрих людей своєю особою. Старова вже нема... Треба вертатися.

Тим часом жінки гуторили даліше.

— ... Такий і постидається! — не вірила Настя. — Краще вже не показуватись йому... — відраджувала.

— Буде стидатися, — впевнювала Жучиха. — Котрий хлоп любить хвалитися, як жінка чуба намне. Я такого не знаю, хоч знаю не одного, що обірвав. Не треба далеко шукати, а твій Онуфрій хвалиться коли?

— Що, ніби я коли мого Онуфрія пальцем ткнула? — кинулася Настя.

Морщини на обличчі Жучихи вигладилися в усмішці:

— Чи я знаю? Може пальцем не ткнула, але танцює так, як заграєш!

— Скажіть, може: танцював. Нехай тільки повернеться, вже не буду грати.

Смутком дзвенів її голос.

Жучиха вловила цей смуток, тому промовила:

— Вернеться, вернеться. Прийде такий день, що вернеться. Як лист буде спадати з деревини, як перші мішки картопель звозитимуть із поля, як стинатимуть

головки капусти в городах, — прийде твій Онуфрій. Багато не прийде, а він прийде.

Христя, яка довший час не слухала розмови, зайнята власними думками, звернула увагу на останні слова Жучихи.

— Відки знаєте, що прийде?

— Побачите і згадаєте мене.

— Сідайте, сідайте, матусю, — просила врадувана Настя. — Дай Вам, Боже, здоровля за Ваші слова.

Христя посміхнулася.

— Як так, матусю, знаєте, — промовила — то й мені скажіть, що мене чекає.

Жучиха приступила до вогню, що горів на припічку, нишпорила в попелі між смоляками і вдивляючись у полум'я, промовила:

— І Вам, панночко, скажу дещо. Ваша доля зацвіте згодом. Певно зацвіте, але не зараз. Зацвіте на смутку й недолі, як білі квіти на тернині. Яка гостра й колюча тернина, а квіти цвітуть на ній. Ваша доля — білі квіти на тернині . . .

Було щось у словах Жучихи, які вона вимовляла у тій напів темній кімнаті серед темної ночі, від чого морозом повіяло по всіх у хаті. Старий Захарко нетерпляче повів рукою:

— Один Бог знає, більше ніхто.

— Я сама з себе не говорю. Мені показується в огні й у попелі.

— А не показується Вам, що замуж ще підете?

— Показується. Показується, що старий Захарко ще мене сватати буде.

Всі засміялися ширим сміхом і настрій покращав.

На другий день Христя подякувала Захаркові й Насті за їх гостинність і, не зважаючи на те, що їй відраджували, повернулася із Жучихою додому.

Назустріч їй вийшла старша віком жінка. Сказала, що зветься Новікова, є поміщицею у вороніжській гу-

бернії і приїхала забрати з собою тіло сина, який упав у бою.

— Вибачте, що без Вашого дозволу заїхала в Вашу хату. Але я знаю Вас і я є левна, що Ви не збороните мені і зрозумієте мене. Мій Володя писав мені про Вас того самого дня, коли був у Вашій хаті. Це був його останній лист.

— Він був у нашій хаті? — допитувала Христя, яку сильно зворушили слова нещасної матері. — Як виглядав? Тямлю всіх, що були.

— Русявий, дуже молодий ще...

— Знаю, вже знаю... З такими ясними синіми очами, такими... як це сказати...

— Кажіть, любя, — налягала Новікова.

— Такими невинними, ще дуже дитячими... — При тих словах ясне полум'я спалахнуло на її лиці. Злякалася, чи не вразила Новікову своїми словами.

Але тільки легка, лагідна усмішка, повна великої любови пробігла довкола уст Новікової.

— Так, це він, мій Володя. Був надто ніжний. Не для таких, як він, війна.

— Я говорила з ним кілька слів, але пізнала в ньому добру людину.

— Так, любя, Ви не помилилися. Але на війні це не прикмета, а хиба людини.

— Аж хиба?

— Так, хиба, і то велика. Війна домагається твердих людей, сильних, безпощадних, навіть жорстоких, людей із сталевими нервами, людей без сентименту. На війні сила, брутальність, жорстокість — це чесноти; навпаки — ніжність, тонкість, вразливість — це хиби. Людей першого поколю потребують; вони пробиваються силоміць і залишаються, інші звичайно гинуть. Мій Володя належав до людей другого типу і тому згинув.

Христя зрозуміла, що слова Новікової, повні життєвої гіркоти, були впливом її великого горя, все ж таки пробувала заперечити:

— Гинуть і ті, й ті. Війна не розбирає...

Але Новікова йшла щораз даліше у своїх думках і висновках.

— І не тільки на війні. Залишім війну на боці. Взагалі вартість людини в теперішніх часах і в очах теперішнього світу не в інтелекті, її почуваннях, тонкості взаємин із людьми, не в її моральних і етичних принципах, словом не в її духовій культурі, а в її кулаку, її м'язах, в її — так скажу — звірячому примітиві.

— Оцінка, може, надто строга й надто загальна. Знаю, що багато людей оцінює тепер чоловіка не на основі якихось загальних домагань етики й моралі, але тільки на основі суб'єктивного наставлення, все ж таки є чесноти, перед якими всі мусять схилити голови.

— Назвіть!

— Наприклад: любов батьків до дітей, дітей до батьків, любов рідного краю. Думаю про любов, повну жертвенности.

— Ви дуже ще молоденькі, моя дорога. Любов дітей до батьків у теперішніх часах — рідка поява. І оцінюється різно. Є багато таких, які звать це зовсім зайвим сентиментом. А любов до батьківщини розуміє дехто тільки так, щоб самому в батьківщині грати першу скрипку.

Розмови на подібні теми йшли часто. Новікова на прохання Христі залишилася. Христя брала живу участь у всіх її зусиллях при устійненні могили на цвинтарі, при викопуванні тіла, при приготуваннях до виїзду. Впродовж кількох днів обидві жінки ближче із собою жилися, бо обидві розуміли страждання одна однієї.

Перед відїздом Новікова просила Христю, щоб їхала разом із нею. „Чого Вам — говорила — сидіти ось-тут самій одній. Зачекаєте в мене до кінця війни,

спокійно, безжурно, а по війні повернетесь. Треба Вам пам'ятати, що й Старових на світі більше. У мене Вам буде добре“.

Для Христі не без принади була думка, що можна б десь, у якомусь старому парку, здалека від воєнного гомону, провести тривожні дні, все ж таки не могла рішитися і відмовилась.

— Залишилась досі, залишусь і даліше.

Новікова шкодувала широ.

— Жалую, — говорила, прощаючись, — що не їдете зі мною. Ви зрозуміли мене, вшанували мій біль, ділились моїм горем і за це я Вам дуже вдячна. Показується, моя дорога, що є таки щось у світі, щось не торкане, святе, щось, що уноситься понад людськими пристрастями, понад ненавистю, понад ворогуванням народів, що вяже людей навіть у часах воєнного лихоліття, єднає їх і вицвітає в їх душах, як білий квіт на тернині...

XVII.

ЧИ СНИТЬСЯ ЦЕ?

Московський тріумф після зайняття Перемишля не тривав довго. Не встигли ще в російських часописах прогомоніти голоси, повні радісного похмілля, як несподівано прийшла хвилина отверезіння: прийшов горлицький пролом.

У слід за ним розпочався розгінний похід армій Макензена, Лінзінгена, і згодом Ботмера, що звільнив велику частину Галичини від окупації царських військ.

Живіше забили у звільнених областях джерельні води, вільніше зашуміли зелені ліси, веселіше захвилювали лугові трави, ясніше всміхнулось на небі золоте сонце. Люди заметушилились. Нові надії засівались у серцях, росли й додавали сили в тяжких намаганнях на безладді завести лад.

Щораз даліше на схід посувався гук гарматніх стрілів, щораз живіше йшла праця.

І в Пролісках живіше, голосніше, веселіше заворкували сині горлиці.

Надійшла осінь.

У лісах скапувало листя з дерев золото-кривавими каплинами. Від того золотого дощу йшов ніжний шелест по всьому лісу. Здавалося, хтось шепче сумовиту, але душе чарівну казку, до якої в задумі прислухаються і ліс і темні тіні в ньому, і чисте сине небо над ним.

Близько вузької лісової доріжки, що місцями спадала вділ, то знову знімалася вгору, згромаджувало листя на підстилку. На пні дерева сидів Соколюк і слухав, що йому розказував Бучак. На возі топтав листя Андрійко.

Соколюк після перемоги німецьких і австрійських військ і звільнення Прилісків повернувся з Талергофу. Цим разом зусилля Христі повелися при допомозі Остапових, зокрема пані Остапової, якої брат був старшиною в австрійській армії і мав багато знайомих у Відні. Додому вернувся Соколюк при кінці серпня. Його висока постать похилилася, морщини на чолі поглибилися, волосся ще більш побіліло — видно, переживав не одну тяжку годину. Але не любив про свої переживання говорити і їх згадувати. Коли хтось питав його, як йому жилося у Талергофі, чи дуже важко було, відповідав коротко: „Вернувся, як бачите, живий і здоровий. Чи не досить?“ Навіть Христі не розказував. На її прохання розказати про свій побут докладніше, відповідав:

— Найбільше томили мене безділля і постійна жура, що діється з вами, як собі даєте раду. Я ще тоді не знав, що тітка Лукія не жиє. А все інше . . . — нетерпляче повів рукою — не вартє згадки. Краще ти мені про все розкажуй!

Тепер слухав, як Бучак оповідав йому про вінчання Христі.

— Вечером було. Прибігає до мене Ваша панночка й каже: „Завтра мое вінчання. Іду заміж за того офіцера, що Ви його вчора бачили. Ви будете свідком і Захарка я вже просила на другого свідка. Шлюб в дванадцятій годині зранку“. Я запитав, чи пан знають. На те відповіла мені панна Христя: „Як я татові дам знати? Я знаю, що тато мені не перечили б. Судженому відпустка кінчиться і хто знає, коли ми побачимось“. Так казала панночка. Не моя річ була більше розпитувати. На другий день і відбулося вінчання. Тихо, спокійно. Тільки Жучиха не хотіла знати такого весілля. Таки пекла коровай і таки співала весільної:

„Загриміли ковані вози на горі,
Заплакала Христинька надворі...“

Замовк. По хвилині говорив далі, накидуючи листя на віз.

— Що таке весілля? Більше там сльоз було, як радощів. А яблуні цвили тоді, аж цвіт сипався на землю. Кажуть, то не добре, як так сиплеться цвіт. Після того вже не довго Москалі були в нас. Таки на другий день по весіллі якийсь їздець питав мене, куди найближче на Броди. „Ти на Броди?“, подумав я собі. „Ага!“ і показав. Потім щораз більше було таких, що розпитували про дорогу на схід. Зміркував я зараз, до чого воно йде. Не довго тривало, і стали Москалі тікати. Як прийшли за ними Німці, не багато їх було. І не можна сказати, що Москалі не мали доброго війська. Добре було військо, тільки провід був до нічого — от що.

Соколюк зрозумів, що таку думку вщипили Бучаківі салдати, але хотів ще дещо розвідати.

— Яке там добре військо, як так тікало!

— Добре, — впевнював Бучак, — тільки офіцери до нічого, набоїв не стало, бо цариця зрадила.

— Цариця зрадила?

— Так, самі мені повідали. І не були злі люди. Старій Ярішиці корову на подвіря пригнали...

— Десь у когось потягнули, то й пригнали! — недоцінював Соколюк величі добродійного подвигу.

— А в Бору, в дворі всі дерева в парку постинали.

— Таке то вони вміли! — погодився Соколюк.

Бучак більше не відзивався. Припавузив віз, устромив вила в листя і крикнув до Андрійка:

— Поганяй!

Помалу рушив віз. Соколюк ішов позаду. Невеселі були його думки. Журився далі Христею та її долею. Російські війська відступили — думав він, — Господь знає, чи буде вона могла ще коли з ним стрінутися. І що він за людина? Може, який вітрогон? Не треба було їй так поспішати. Говорив, що дуже просив, дуже налягав, усе підготував. Не могла йому відмовити, бо приобіцяла... Автім — намагався потішити сам себе — коби тільки війна скінчилася! Може, найде вона там свою долю.

Коли виїхали з лісу, Соколюк побачив, що Христя йшла йому назустріч в товаристві якогось австрійського старшини. Стать офіцера була висока, гнучка, обличчя темне аж із синявим відтінком, вродливе. Христя познайомила:

— Це пан поручник Луговський, що тільки допоміг нам у татовій справі.

Соколюк простягнув щирим рухом руку й промовив:

— Я ще не спромігся подякувати.

Але Луговський, вітаючись лівою рукою, швидко заговорив:

— Ох, нема про що говорити. Ваша в'язниця, — це тільки сором і ганьба для тих людей, що Вас в'язнили. От що! Прошу вибачити, що подаю ліву руку, але з правої, відай, вже мені потіхи не буде.

— Ранені?

— Звичайна крісова куля розторошила трохи кість. Місяць був у шпиталі, а тепер на відпустці.

— Чому, кажете, що не буде потіхи?

— Не володію нею, як слід. Щось там не впорядку. Але в теперішніх часах це ще дрібниця. Пані Христина розказувала мені перед хвилиною про деякі свої переживання... Залишитись молодій жінці самотній серед такої суматохи й такого варварства — це щось гірше за фронт.

Перед хатою Соколюка розпрощався. Коли просили його зайти, відповів:

— Сьогодні я вже був. Запросини залишаю собі на майбутнє, якщо панство дозволять.

Звертаючись до Христі, говорив:

— Пані Христино. Голова до гори! Не стямитесь, як зявиться при Вас Ваш володар.

— Не володар, тільки муж, — з усмішкою на устах поправила Христя.

— Заволодів Вами, — так володар. І наче сам до себе добавив:

— Здається, що не легка була перемога.

Склонився і відійшов.

Тієї ночі Христя, згадуючи перед сном різні події: своє вінчання, двохтижневий побут Очерета, відворот російських військ, поворот батька, тогочасну хвилину, — мимохить подумала:

— Невже все те сниться мені?

Заснути не могла довго.

Чомусь недалеко прикро кричала сова.

XVIII.

МЕРЕХТИТЬ В ОЧАХ БЕЗКОНЕЧНИЙ ШЛЯХ

Знову сльози в Ваших очах, пані Христино? — говорив Луговський, вітаючись кілька днів пізніше з Христею.

— Ні, це Вам тільки так здається, пане поручнику.

— Трьох речей дуже не люблю: кминкової зупи, жіночих сльоз і того „пане поручнику“.

— Як же мені говорити?

— Я Вам кажу: пані Христино. Мені на імя Юрій.

— І кминкової зупи не любите? — З легенькою усмішкою питала Христя. — А каву любите?

— Таку добру, правдиву чорну каву люблю.

— Дістанете добру, правдиву чорну каву. І що ще любите?

— Вашу усмішку люблю. З усмішкою Ви робите навіть корисне враження.

— Навіть корисне? — сміялась уже Христя. — А без усмішки?

— З сльозами в очах на мені некорисне. Нагадується зараз химерна дитина, що сама не знає, чого вередує.

— Добре Вам говорити! — відізвалась Христя з деяким подразненням. — Якби були на моєму місці...

— Був би або не виходив у воєнних часах заміж, або годився б з тим, що можу якийсь час не бачитись із своїм володарем. Пані Христино! — говорив уже трохи м'якше — прошу зрозуміти, що є війна, що треба якийсь час перечекати, перетривати, і що рішуче нема чого проливати ріки сліз. Прошу зрозуміти даліше, що з усмішкою на обличчі виглядаєте як весняний світанок, а із сльозами в очах...

— Кінчіть пане поручнику!

— Ні, не буду кінчити, бо ще замість чорної кави яку Ви мені приобіцяли, дістану кминкову зупу і буду мати всі три розкоші разом: і Ваші сльози і „пане поручнику“ і кминкову зупу.

— Йду вже за чорною кавою — сміялася Христя, виходячи.

По її відході Луговський приступив до вікна і в задумі глядів на поблизький ліс. Заходило сонце і в його променях переливались на верхівях дерев золотопурпурові хвилі. Шуміли бурхливими переливами листя й збивали срібну піну мряки, що легкими серпанками спливали вниз.

На чолі в Луговського появилась дозема морщина. Ця глибока борозда, твердий погляд очей, затиснені уста вказували, що переживає якусь глибшу внутрішню боротьбу. Потім закурив цигаретку і ходив довший час по кімнаті, аж дійшла Христя.

Подаючи Луговському чорну каву, запитала:

— Чому не любите, як Вам казати „пане поручнику?“

— Як мені це любити? Показав на праву руку, що того дня була на чорній перевязці. От що принесло мені це почесне становище в добавку в чужій армії. Навіть склянки не поведу тією рукою. Думаю, що мене тепер звільнять, бо і на що я їм тепер здався?

— Хочете покинути військо?

— Так. Я, як може Вам відомо, лісовик. Покінчив лісничі студії за границею, працював до війни в лісі і хотів би далше в ньому працювати. Люблю ліс.

— Отже, є таки ще щось, що любите.

— Так. Люблю ліс. Гляньте тільки — показав рукою у вікно — яка краса! Але в ньому не лишень краса, в ньому і велич і прихована сила. Він уміє не раз бути і ніжним, і вразливим, і химерним, як жінка; вміє бути добрим і дбайливим, як батько, але вміє також скипіти гнівом. Тоді він величавий у своїй силі і своїй люті. В ньому можна найти щирого друга; він розуміє людські страждання; вміє потішити, розрадити, спочувати; він вірний і дискретний; не зрадить ніколи таємних думок, мрій і задумів.

Христя гляділа на нього з зацікавленням. Не знала його. Відки в нього це сиве волосся на скрані? Промовила:

— Стільки у Вас думок, мрій і задумів?

Луговський усміхнувся і наче отямився. Вдарив в інший тон:

— Стільки думок, що в зайця стежок, як говорить у приповідці. Вибачте, але це Ваша чудова чорна кава так мене розгарячила. Можна попросити ще крихітку?

— Можна попросити. Хто так гарно говорить, тому належиться чорна кава.

Луговський бистро поглянув на Христю.

— Я — продовжувала вона — не люблю сама бути в лісі. Яюсь моторошно самій...

— І ніколи самі не заходять! — похопився Луговський.

— Чому?

— Небезпечно. Ліс дуже не любить жіночих сліз. Молода жінка, що сама знайдеться в лісі із слезами в очах, легко може стати мавкою.

На уста Христі знову вибігла легка усмішка.

— Хіба їм так зле, тим мавкам?

— Дуже зле. Мусять лазити по деревах, гойдатися на вітях, мусять купатися в зимних джерельних водах, самі шити собі одяг із листя, розчісувати волосся гагузками тернини чи глогу, спати на вогких мохах, їсти тільки ягоди, доки ще є. В зимі тяжко голодують...

— Христя весь час гляділа на нього з тією самою легкою усмішкою.

— Здається, чорна кава що раз краще ділає...

Нараз її обличчя прийняло поважний вираз.

— Пане... — тут хвилинку затрималася і стягнула чоло — ... Луговський! Скажіть, чи можна якнебудь дізнатися, що діється по тамтому боці?

— Мало доходить вісток, але деякі доходять. Буду старатися, скільки в моїй силі, пильно про все розвідати.

— Будете старатися? — зраділа Христя.

— Буду, але під умовою.

— Якою?

— Що не буде тих нестерпних для мене сльоз більше у Ваших очах.

— Ви знаєте, про що я хотіла б дізнатися?

— Це не важко знати. Як тільки розвідаю, певно дам Вам відомість. Я ще кілька днів проведу ось тут у сестри, потім відїжджаю.

— Буду вдячна й не буду плакати.

— Ви приобіцяли.

Луговський заходив ще в час своєї відпустки кілька разів до Соколюків. Грав у шахи з Соколюком і старався проганяти хмари задуми й туги з чола Христі. Потім відїхав.

Минали дні й не приносили нічого нового. Минула осінь. Пройшли і Різдвяні свята, і Новий Рік, і Йордан якось незаметно, як будні.

Тільки в половині лютого появились в хаті Соколюка несподівані гості. Приїхав Горинь і привіз із собою з-над Стрипи, з подільських степів старшин. Українські стрільці заїхали найперше до Бору, де Горинь хотів відвідати знайомих, потім загостили до Соколюків. Стрільці привезли в спокійну хату Соколюків багато гомону, сміху, метушні. Внесли свіжий, бадьорий настрій.

Минули вже часи, коли Українські Січові Стрільці тягалися малими відділами за австрійськими формуціями в Карпатах і по Підкарпатті. Тепер мали вони вже за собою славу кривавих змагань на Маківці, незломного завзяття під Семиківцями. З хвилиною, як зійшли з гір на доли, віджили надії й сподівання.

Горинь, користаючи з довгої воєнної передишки (на тому відтинку фронту був спокій), подбав із товаришами про відпустку й використав її так, що відвідав знайомих у Борі і в Прилісках. Вістка про вінчання Христі заскочила його немило. Христя могла добачити в його очах, коли глядів на неї, великий жаль. Але панував над собою, брав живу участь у розмові, сипав дотепами й жартами, як його товариші, розказував, як і вони, різні вигадки. Говорили про товаришів, їх звички, примхи, переказували їхні дотепи й жарти, взаємні дотинки й колючки і, на кінець, зачали співати стрілецьких пісень. Усі мали гарні голоси і лунала пісня, аж шиби дзвеніли.

Свіжа була ще та стрілецька пісня, як ранок; молода й здорова, як джерельна вода; буйна та багата, як українська природа. І були в ній радість світанку, й задума вечора, синява неба й шелест листя, гомін весни й смуток осінніх ночей, сила дівочої вроди і чар першого кохання, безжурність молодости, жура батька і тремтлива тривога матері; були радощі й смуток, надія і одчай, непевність і віра, сумніви й надія...

Довго лунали пісні.

Здавалось, стіни хочять розсунути.

Їхнім фіналом були слова, що є найкращим образом усіх юних поривань:

„... Мерехтить в очах
безконечний шлях...“

XIX.

ТИХО, ТИХО ДУНАЙ ВОДУ НЕСЕ

Луговський затримався у Відні. Хотів робити заходи в справі повного звільнення з військової служби. Але була ще й друга причина: бажав бути даліше від Прилісків і... від Христі. За глибоке враження зробила вона на ньому. Луговський досі мало цікавився жін-

ками й мало піддавався їхнім чарам. Але ось сталося щось, про що не думав і чого не припускав. Христя захопила його небуденною вродою, таємним чаром своїх очей і тією-ніжною атмосферою жіночости, яка овівала цілу її стрійну постать. Її образ заєдно стояв перед його очами. Здавав собі справу, що тут усі його зусилля були б не тільки не на місці, але були б даремні. Знав, що своїх почувань здавити він не всилі, знав також, що образ Христі не зійде ніколи з його думок. Але хотів бути в згоді з власним сумлінням, з власним розумінням чесної поведінки. Не хотів заколючувати її спокою й наражати себе на тяжку пробу.

У Відні замешкав у своєї тітки, пані Самбірської, вдовиці по вищій судовім урядовці, грошовитой жінки, що на світі любила тільки себе й свого пса, фокстеріера Джіна. Про родину не дбала, нею не цікавилася й не любила, коли хтонебудь із рідні до неї заходив, до неї признавався, її про щонебудь просив. Була самолюбна, скупа й тверда. Вийняtkово Юрка Луговського вирізнявала, може, також із самолюбних причин.

Любила показувати себе поруч із молодим вродливим офіцером, любила, коли товаришив їй у проходах, чи до театру.

Постійно відступала йому кімнату, коли пробував у Відні, і часом запрошувала до себе на підвечірок.

Але Луговський нерадо йшов на ті підвечірки. Розмова з тіткою томила його. Зокрема тепер, у теперішньому настрою, мусів панувати над нервами.

Найлюбіша тема розмови в неї був її Джін. Любила також хвалитися своїм розумінням мистецьких старинностей, показувала якісь стародавні вироби порцеляни: тарілки, вази, фігурки, накопичуючи в своїх кімнатах багато того всього краму. Хвалилась також своїми знайомостями з послами та аристократичними колами. Хотіла, щоб її скрізь уважали за висококультурну жінку, яка вийняtkово серед українського жіноцтва

може забрати слово в справах політики, літератури, мистецтва і в справі тонких, вибагливих форм товариської поведінки.

Але сама її постать: низька, кругла, з обличчям вигладженим косметиками, волоссям неприродно каштанового кольору, у вибагливих костюмах, що щільно охоплювали її повні форми, мало гармонізувала з усіма тими поетично-мистецькими темами, на які вона любила зводити розмову.

Луговський не любив тієї неприродно-афектованої, штучної атмосфери. Не любив також Джіна. Джін був розпещений, влізливий, нахабний. Ліз їй на руки, домагався солодоців, безцеремонно лизав їй обличчя, настирливо простягав ніс до тарілок, хотів, щоб усю увагу йому присвячувано.

Пані Самбірська знала, що Луговський не захоплювався її Джіном, і вперто за кожним разом намагалася перемогти його нехить до пса.

— Ти — говорила — не знаєш, який він інтелігентний, який вибагливий.

— Що вибагливий, бачу, але якоїсь рідкої інтелігенції я в нього не помітив. В чому ж та його інтелігенція?

— Уяви собі: він навіть солодоці розріжнює, одні любить, інших не хоче.

— Так прошу взагалі не давати.

— Чому?

— Нехай не вередує. Стільки дітей не бачить тепер на очі солодоців, аж Джінові їх забагається!

— Я йому не даю багато. Одне тісточко, два. Але подумай дальше: він не буде спати, коли я сама йому не постелю і не накрию його.

— Це вже, прошу вибачити, зовсім зайве. Нехай і не спав би!

— Але скажи, чому ти його не любиш?

— Бо дуже розпещений. І взагалі, думаю, що пса тримається тоді, коли він на щонебудь потрібний. Розумію, що пес потрібний у хазяйстві, де стереже добра, потрібний часом для власної оборони, потрібний на ловах, на військових стежах. Але тримати такого дармоїда на диванах... ще й у теперішніх часах...

— Всі великі пани — говорила пані Самбірська, вже ображена — тримають псів. Це признака доброго тону, вродженого аристократизму. І мій Джін — аристократ. Щоб ти знав!

Луговський не хотів, було, дальше продовжувати таку дискусію і хвилювати жінку, тому кінчив її сміхом.

— Може. Я на аристократичних примхах не визнаюся. Не вродився аристократом.

— Ні, ти з доброї родини. Адже, знаєш, що твоя прабабуня (моя бабуня) була з дому де Льюж. Повна аристократка. Тільки виховання, товариство...

— ... Скинули чоловіка з вершин. Так, тето?

— Ну, ти, як офіцер, міг би зробити ще першорядну партію. Я навіть знаю одну аристократку, яка зацікавилась тобою...

— Певно погана, як ніч — сміявся Луговський.

— Це справа смаку.

Такі розмови повторювалися при кожному підвечірку і тому Луговський не любив тих підвечірків. Заїздив до тітки, бо не хотів рвати взаємин. Крім того, завжди мав готову кімнату і визбувався таким ладом зайвих клопотів із мешканням.

Зате дуже любив Відень. Легкий, граціозний стиль його будівель, привітливність мешканців, приманлива атмосфера життєрадості й безжурности, що уносилася над цілим містом, гордість віденців на красу й оригінальність міста і, вкінці, та обставина, що тут збігалися всі нитки політичного і в тих часах також і культурного життя галицьких Українців — все те тягло його до Відня.

Тут міг також легше про все розвідати. Луговський тямив про свою обіцянку, яку дав Христі, і пильно стежив за людьми, які могли б йому дати потрібні відомості. Але довший час не міг нічого дізнатися. Доходили деякі, правда, непевні, але щораз більш впertі вістки про розладдя поза російським бойовим фронтом, непорядки в запіллі, про недомагання в постачанні харчів, амуніції, про явища масової дезерції серед війська, але тяжко було щонебудь розвідати про поодиноких людей.

Так минули місяці. Луговський отримав звільнення з війська й ладився їхати знов у Галичину. Саме тоді отримав листа від сестри, в якому писала про свої клопоти і в якому згадала також про Христю. Була там вістка, що сильно схвилювала Луговського. Остапова писала: „Твоя знайома, пані Христина, була тяжко хвора. Ніхто з нас не мав уже надії, що залишиться при житті. Привела на світ сина, але сама трохи не заплатила за нього життям. Тепер їй краще. Є вже надія, що буде жити. Дитина жие“.

Після отримання того листа Луговський довго ходив по місті, поки заспокоївся. Потім написав листа до сестри, в якому писав про себе, про своє звільнення, про тітку Самбірську і, тільки при кінці, просив написати йому, як пройшла недуга Христі.

Довший час нетерпляче очікував листа. Сестра не відписувала. Тільки в червні отримав від неї вістку, що Христя перемогла недугу та що її здоровля кращає. Тоді рішився написати до Христі. Його лист був такий:

„Пані Христино! Перед кількома днями отримав я відомість від сестри, що Ви тяжко хворіли. Радію дуже, що недуга пройшла і вітаю щиро Вашого нового маленького володаря. Думаю, що він не дасть Вам часу понад міру журитися і роздумувати. Певно вже десь бігає? Про свою обіцянку памятаю“.

Дальше подав Луговський Христі відомості про запілля російського фронту і писав про те, що його заходи серед полонених і в Червоному Хресті дізнатись щонебудь основніше, покищо не повелися. Лист кінчився такими словами:

„Коли нічого не дізнаюся, так це знак, що все добре. Прошу тільки пам'ятати про свою обіцянку і я певний, що скоро прийде день, у якому розвіються всі Ваші журби і смутки і Ваше чело випогодиться, як весняне небо після хвилиної бурі. Все готовий до послуг — Луговський“.

Листа передав через знайомих (пошта ще правильно не доходила) і не виїздив із Відня, сподіючись, що, може, прийде відповідь. Чекав, хвилювався, три-вожив сам себе, що може не відписати.

Вкінці прийшов лист від Христі. Був короткий:

„Пане Луговський! — писала Христя. — Щиро дякую за пам'ять. У недузі я згадувала Вас. Думала, що робила б, якби не Тато. Що був при мені — Ваша заслуга. Мій „володарик“ зветься Павлусь, як його тато, такий чорний! І очка має чорні, і волосячко чорне. Як приїдете колись до сестри — побачите. Бігати — він не бігає, але вже починає сміятися. І мене вже знає. Як Вам живеться у Відні? Прошу і дальше не забувати. Щиро здоровлю — Христина О.“

Луговський прочитав листа раз і другий. Потім вийшов з кімнати і подався над Дунай. Сів на лавчині, милувався хвилину прекрасним образом мініатюрних дімків, що розсипалися по обох берегах Дунаю й купалися у зелені і квітках. Потім витягнув із кишені листа, ніжно й обережно, як найбільшу дорогоцінність, прочитав утретє, схилив голову вниз і вслухувався, як шумить Дунай, як тихо несе свої води на схід. З бігом його хвиль полинули нишком і думка і туга Луговського туди на схід, де далеко цвіло його життєве щастя...

ЗОЛОТИЙ РАНОК

Осінь і зиму провів Луговський уже на новому становищі в державних лісах у Ліщинові на Підкарпатті. Доходили сюди відгомони великої офензиви Брусілова, але російські війська туди не дійшли.

Луговський працював у лісі з якоюсь розпучливою впертістю і багато читав у довгих осінніх і зимових вечорах, щоб не дати своїм думкам блукати по бездоріжжях. Силою волі тримав їх, як залізним ланцюгом, бо як тільки раз пустити їх, так потім не стримаєш. Часом заходив до місцевого священика, о. Боянюка, але частіше останній заходив до нього.

О. Боянюк, сильний, черствий, здоровий і кременний шестидесятилітній мужчина, був відомий як оригінал широко й далеко на Підкарпатті. Нікого з рідні при собі не мав. Усю господарку вів сам при допомозі старого Костя, що тридцять і три роки проживав уже в нього. Цей ходив коло коней, корів, робив лад у кімнатах і варив для о. Боянюка й для себе сніданки, обіди й вечері. Коли раз у році на іменини Боянюка приїздила його невістка (син був лікарем), о. Боянюк уважав це за Божий допуст, якому хоч-не-хоч із найбільшим зусиллям корився. Віддихав свобідно, коли відїхала і Кость тільки підсміхався, чуючи як його „отець“ здоровим голосом підспівує. Поза своїми священичими обовязками займався з замилюванням різними ремеслами: столярством, ткацтвом, ковальством. Пробував також сам зашивати й латати взуття. Говорив кожному те, що думав, байдуже, чи воно подобалося, чи ні, байдуже, чи тим зеднував собі приятеля, чи ворога. Відомо було також, що коли розсердиться, не панує над собою. В околиці залюбки розказували собі, як одної днини о. Боянюк, ухопив за карк російського

салдата, що відіззався до нього грубою лайкою, і викинув силоміць із кімнати.

З Луговським любив розводити розмови на політичні теми, але дуже не любив, коли він не погоджувався з його висновками. І Луговський находив деяку розраду в гутірках і дискусія з о. Боянюком. Любувався його оригінальністю, любив глядіти, як він з файкою в устах ходив великими кроками по кімнаті, широко розмахував руками й говорив аж шиби дзвеніли.

Надійшла весна 1917 р. Одного дня в другій половині березня сидів Луговський у своїй кімнаті і читав збірку чеських казок, між якими находилася казка Воїржа про чарівну сопілку. Сопілка мала дивну силу сповняти всі людські бажання. Мимохіть прийшло на думку Луговському, які були б його життєві бажання. Отже, добре було б мати здорову руку — думав собі. Може у тій кривавій метушні пригодився б на що своєму народові. Було б ще одне . . . Мрійлива усмішка пробігла по його обличчі.

Нараз із розгоном отворив хтось двері і вже з порога почувся дужий голос о. Боянюка:

- А що? Не говорив я? А Ви не вірили!
- Що таке, отче добродію? Прошу сідати.
- В Росії революція!

Як електричний струм потрясла відомість всією істотою Луговського.

- Дійсно?
- Цар абдикував. Утворено Тимчасовий Уряд.
- Відки ці відомості?
- Відки? Відки? Ще не вірите? Як кажу, то певне.

Приступив до Луговського і гукнув йому понад самим вухом:

- Буде Україна!

Луговський приблід на обличчі і поглянув якось розгублено на о. Боянюка. Але цей відвернувся, бо дві

сльози вихопилися із його очей і стікали по обличчі, як дві краплини роси по дубовій корі.

— Конче треба поїхати до Львова і розвідати про все. Мені тепер тяжко. Ідьте Ви.

Луговський виїхав і від тієї днини їздив що кілька днів. Жадно слухав того гомону, що нісся понад Збруч із Великої України.

Україна гомоніла.

Люди поривались до праці в різних ділянках, кидалися у вир подій, немов хотіли в короткому часі зорати й засіяти всі пустарі, що їх залишив по собі в українському національному житті довговіковий царський режим.

Золотий гомін волі понісся понад широкі степи, понад хвилі Дніпра, понад зелені лани, понад гаї й ліси, що всміхалися свіжою зеленню, понад буйні сади, що закипіли білим і рожевим квітом, понад рухливі міста, понад розбуджені села і доходив до Галичини.

У травні зустрівся Луговський у Львові з кількома знайомими з-поміж Українського Січового Стрілецтва і почув від них про працю Центральної Ради, українізацію військових відділів, їх організованість. Стрільці раділи, що з легіоном придніпрянських Українців, який стояв тоді напроти них, вони навязали вже взаємини.

Обмінюються — говорили — часописами, заводять гутірки, передають листи з одного боку на другий. Луговський просив їх, щоб розвідали про Павла Очерета, Українця, театрального артиста, що був старшиною в російській армії. Коли щонебудь дізнаються, щоб подали вістку.

Вістка прийшла скорше, як сподівався. Луговський довгий час держав у руці записку, поки збагнув увесь її трагізм.

„Про Павла Очерета — читав він там — раз і другий — не важко було нам розвідати. Дуже активна людина, гарячий патріот, член громади старшин само-

стійницьких поглядів, що гуртувалися в київському військовому клубі ім. Павла Полуботка. Брав живу участь у формуванні полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького. Поляг недавно в сутичці із большевицькими відділами, що повертались із фронту“.

Підо впливом отсієї короткої вістки, яку подано йому в сухих ляконічних словах, ломились почування в душі Луговського, вихрились думки в його голові. Отже, передовсім жаль високовартісної людини, що поклала передчасно молоде життя для великої справи, отже, деяка тривога про майбутнє з уваги на появу нового ворога на Україні, отже, глибоке спочування з долею Христі, яку — здавав собі справу — ця вістка потрясе до глибини душі. Але при тому всьому заворушилася десь там у глибоких закутинах душі неусвідомлена ще повністю надія: може власне життя ще не пропаще? Не пробував добувати тієї іскорки наверх. Тримав її у закритті, бо соромно було б перед самим собою.

Їхати до Прилісків, чи не їхати? — виринуло питання. Полагодити справу листовно було б надто жорстоко. Почуття обовязку, обіцянка, яку дав Христі, охота її побачити — веліли їхати, вістка, яку мав із собою, стримувала. По деякій надумі вирішив їхати.

Був ясний травневий день, коли Луговський ішов від Остапових до Соколюків. Не почував себе добре і хвилинами приставав у дорозі, наче вагався, чи йти, чи не йти. В огороді зустрів Христю, яка гралася з Павлусем. Павлусь широко розставив ноженята і старався налякати Христю повторюючи вперто, постійно, дитячим лебедінням: „песь, песь!“ (пес). Христя вдавала переляк і хотіла втікати на велику радість дитини.

Так застав їх Луговський. Христя зраділа з його приходу, щиро вітала й зараз стала хвалитися своїм Павлусем, який уже великий, який розумний, скільки вже слів говорить.

Луговський завважав, що її постать не втратила давньої дівочої гнучкості й стрункості, що більше, що її краса стала ще більша, повніша. Була погідна, розсміяна, весела.

— Ви чули, пане Луговський, — зачала по хвилині — що діється на Україні? Як я радію, не уявляете собі! Адже війна не може вже тепер довго тривати. Правда? Сподіюсь кожного дня, що вже буде їй кінець.

Звернулась до Павлуся:

— От-от повернеться твій тато. Павлусю, вуйко каже, що незадовго твій тато буде в нас.

Луговський пробував усміхнутись, хоч трагічна іронія ситуації бентежила й справляла дошкульний біль. Сам не счувся, коли промовив:

— Зовсім певно. Незабаром приїде.

„Ні, — думав — від нього вона не дізнається нічого. Ні від нього, ні через нього. Хочби світ мав валитися“.

Вирішення було тверде, невідкличне.

Тим часом Христя взяла Павлуся на руки і старалася познайомити його ближче з Луговським.

— Подай ручку вуйкові! Не ту... не ту..., тільки цю!

— Я подаю ліву, то й він ліву — сказав Луговський. — Орієнтується.

Христя поглянула на нього з докором.

— Цей поважний вуйко називається Юрко. Скажи, Павлусю, вуйко Юрко.

— Ювко — лебедів хлопчина.

Христя сміялася. Луговський узяв його від Христі лівою рукою, присів на лавчині, поставив його ніжки на свою ногу і почав гайдати.

Ця іграшка дуже подобалася Павлусеві; хотів повторювати її без кінця. Христя гляділа і несподівано запиталася:

— Чому Ви не женитеся, пане Луговський?

Тепер Луговський поглянув на неї з докором:

— З тією рукою?

— Не з рукою, а з дівчиною. Автім — поглянула критично — та рука Вам не шкодить.

— Цікавий я знати, з ким Ви мене оженили б.

— Подумаю й пошукаю — напів поважно, напів жартівливо промовила Христя.

— Ех, ти, моя дорога свахо! — подумав Луговський. — У голос промовив:

— Отже, добре, пані Христіно. За два роки я зголошуся й запитаю, кого Ви мені вибрали.

Христя здивувалась:

— Чому аж за два роки?

— Війна!.. Крім того, до такої події треба якось підготувитись... От, іде пан Соколюк.

Луговський вийшов йому назустріч.

На перший погляд завважав у нього велику зміну. Якось іще більше схилилася його постать, якось іще більше схудло й пожовкло його обличчя. Луговський зрозумів, що хочби і був у нього намір сказати щонебудь Соколюкові, не мав би права хвилювати й передчасно ломити цю людину.

Коли Христя відійшла з хлопчиною до хати, Соколюк у відповідь на запитання Луговського признався, що не чуває себе добре.

— Настав — говорив — великий ранок, але не мені вже бачити день. Дай, Боже, щоб побачили молодші, от — Христя, Ви, Павлусь. Рад би я ще тільки побачити зятя і з ним поговорити. Але чомусь не маю великої надії його побачити. Журюся, що буде з Христею, як дасть собі сама раду в світі з малою дитиною.

— Тим прошу не турбуватися. Всі ті журби передчасні й непотрібні. Хто знає, коли кого яка доля зустріне? Вона вміє перекреслити часто всі людські пляни й комбінації.

— Знаю. Але все таки хотів би лишити комусь Христю під опіку. Нікого з близьких у мене нема.

Був би спокійніший, коли б упевнився, що хтось про неї буде думати.

— Хоч уважаю, що Ваша журба невиправдана, для Вашого заспокоєння скажу, що буде для мене честь, як таку опіку доручите мені. Прошу вірити, що все буде хтось, хто в потребі буде вважати за свій обов'язок подати пані Христині в міру своїх сил помічну руку.

— Ви це зробите?

— Дуже радо. Ще раз підкреслюю, що буде це для мене велика честь. Я сам один, батьків у мене, як знаєте, вже нема. Є сестра, але вона вміє дати собі раду. Словом прошу рахувати на мене.

— Поможете і Христі, і Павлусеві?

— І пані Христині, і Павлусеві.

— Приобіцюєте.

— Так.

— Спасибі Вам. Тепер можу спокійніше відійти.

— Відходити — рішуче ще час; спокійні можете бути.

— Сам не знаю, що мені є — говорив далі Соколюк. Цілі ночі не можу вснути. А коли часом і всну, томлять мене якісь прикрі сни, і я прокидаюсь. Що я в тих довгих безсонних ночах продумав уже! Цілу молодість пережив удруге. І бачите, що цікаве! Все стають перед очима тяжкі хвилини життя. Тих радісних хвилин чомусь так мало. І навіть у тих радісних, ясних хвилинах завжди найдеться крихітка чогось, що їх притемнює, захмарює, заколюче.

— Ви хворі, пане Соколюк. Треба зарадитись у лікарів.

Соколюк усміхнувся.

— Є якась приповідка: на ніщо доктори, як чоловік хворий. Але я довго томлю Вас нецікавою розмовою. Прошу до хати, може, нам Христя дещо прила-

дила. Тільки не кажіть їй нічого про нашу розмову. Має вона і свого доволі.

Розливав пахощі травневий вечір, коли Луговський вертався від Соколюків. Лились вони з зеленого лісу, линули з білих розквітлих садів, хвилювали понад луговими травами.

Луговський згадував усмішку Христі, коли на прощання цілував її руку, і її слова:

— Отже, прошу вже підготовляйтесь, пане Луговський.

XXI.

СИВИЙ КІНЬ

Хоч при порядкуванні могил німецьких військовиків, тіло Фрітауа забрали з Прилісків, місце, де його вбито й початково похоронено, окружили люди в Прилісках сіттю переказів і вірувань. Бо й дивні речі діялись там. Весною і літом цвіли там криваві маки. Росли густо, наче їх хто посіяв на могилі, і їх цвіти видніли здалека. Пізньою осінню появлялись знову там гриби, червоні, як кров. Говорили також люди вперто, що ясними вечорами й ночами прибігає на могилу сивий кінь. Гребе ногами землю, розгортає й жалібно іржить.

Дехто і бачив його.

— Лишень не добре воно, як хто його бачить, — говорила Христі Жучиха. — Певно зустріне його нещастя.

— Хто ж його бачив?

— Бачив Семен Пилипів і говорив людям. На другий день привалила його сосна в лісі. Бачила стельмахова Марта; — на другий день захворіла їй дитина.

Христя не вірила, сміялася.

— Ні, коня, матусю, нема, ні не бачив його ніхто. Але Жучиха розсердилась.

— Не говоріть так, паннунцю, (вона все ще не звикла Христю звати інакше) і не смійтеся! Ви скажіть, відки беруться там червоні маки й червоні гриби?

Христя мовчала.

— От і бачите, що не знаєте. Багато є дива на світі, якого ще люди не знають. Скільки є вчених, скільки книжок, а люди ще всього не збагнули.

— Чому, матусю? Багато вже вчені збагнули. Збагнули і землю, і місяць, і сонце, перепливають моря, пробують літати в повітрі.

Але Жучиха сердилася далше:

— І не кажіть мені! Вчені розумні!... — і розводила руками. — Якби були такі розумні, такі вчені, не було би на світі такого нещастя, такого горя, такої війни. Хто її вигадав? Люди вигадали. Ті розумні, що книжки пишуть і все, кажуть, знають. Ні, неправда. Не знають. Бог один знає.

Ту розмову пригадала собі Христя, повертаючись одного літнього вечора від Остапових попри „Червону могилу“. Погідне небо займалося ясними зорями. Внизу стелились мряки. Надпливали з долини від річки у срібних хвилях і омотували кущі й деревину густими сплетами. Спадали роси. Десь у полі відзивалась перепілка.

Нараз Христя почула на дорозі близько могили тупіт копит. Поглянула в напрямі могили і вся здервіла з переляку. На могилі — бачила виразно — стояв сивий кінь і дер копитами землю. У крайній тривозі поступила ще два кроки і ще раз поглянула... Коня вже не було. Легенька хвиля мряки котилась понад могилу і спливала далше, туди до церкви. Тільки здалека на дорозі згомонів ізнову тупіт кінських копит. Христя скорою ходою, оглядаючись тривожно, поспішала додому. Її уста невпинно шептали слова молитви: „... но от бід ізбави нас Єдина Чистая і Благословенная“. Як тільки прийшла додому, вже з порога, не до-

глянувши в сумерку, що її батько з кимсь говорить, запитала поспішно, нервозно:

— Де Павлусь?

— У кухні. Грається з Ганусею. Є пан Горинь, — заговорив Соколюк.

Христя отямилась і привіталась із Горинем. Потім засвітила світло. Горинь запримітив її бліде обличчя, її нервозні рухи, але думав, що це наслідок моральних страждань з причини трагічної смерти Очерета, про яку він знав ще тоді, коли його товариші слали вістку Луговському.

Тимчасом Христя вийшла до кухні поглянути за Павлусем і по хвилині повернулась трохи спокійніша.

— Розкажіть, пане Горинь. Я цікава, що діється в світі. Ви з України? Так? Як дісталися сюди?

— Приїхав до Галичини в різних стрілецьких справах. На Україні, пані Христіно, не все гаразд. Був час, що здавалось ось-ось сповниться найгарячіша мрія. Після великого акту з 22. січня цього року, після Берестейського договору ми з ентузіазмом вирушили на придніпрянські землі. Так що ж? Багато в дечому завелися. Не всі доросли до великого моменту. Народ не скрізь свідомий мети. Легко піддається чужинним впливам, легко дає себе потягнути большевицькій демагогії. Без сумніву є деякі села, скажу навіть цілі полоси, нпр., у Херсонщині, де і національна свідомість велика, і готовість до жертвенности гідна подиву. Але, на жаль, не скрізь. Тепер, як Вам відомо, німецькі й австрійські війська розпочали нещасні карні експедиції. Вони знеохочують народ, псують кров. Гетьман, говорять, безсильний. На нашому відтинку, на щастя, наш Василь Вишиваний боронить селянство. Народ готов за ним іти в огонь. Гарна людина!

— Чи большевики дуже сильні?

— Ні, з большевиками німецькі й австрійські війська скоро дають собі раду. Тепер великої загрози від

них нема. Певно, тоді, коли не було німецьких і австрійських військ, вони були грізніші. Українські відділи мусли сами з ними змагатися. Тому прийшла катастрофа Крут, тому згинувло в початках багато наших найдейніших одиниць, визначних старшин, як от перед роком Ваш муж, сотник Очерет...

— Що Ви сказали? — не зрозуміла Христя.

Горинь здивовано поглянув на неї і побачив, що в чистий білий сніг ціпеніє її обличчя.

— Мій Павло згинув? ... Перед роком? ... — допитувала гарячково Христя. Широко розкриті очі горіли блудними вогниками.

Горинь збентежився.

— Я думав, що ... Так говорять ... Ми ж писали Луговському ...

— Боже! Боже! Боже! — стискала Христя скроні безкровними долонями.

Соколюк пробував щось сказати. Підніс голову, але вона йому почала хилитись. Хилилася щораз нижче, щораз нижче, і він помалу звалився на землю.

Горинь кинувся до нього.

— Пані Христіно! Треба рятувати тата! Поможіть покласти на ліжку. Порозпинаймо! Нехай ніщо не давить! Води прошу! ... Треба зараз післати за лікарем! Може є у Вас чорна кава? ... Павлуся прошу покласти в другій кімнаті! ...

Такі рішучі, короткі доручення падали з його уст упродовж цілої ночі, бо Соколюк давав увесь час тільки дуже слабкі признаки життя. Горинь хотів також Христю зайняти, не дати їй ні хвилини самій залишитись із своїм горем. Христя виконувала всі його доручення пасивно, без думки, як автомат.

Тільки ранком приїхав лікар. Після довших оглядин доручив зберігати повний спокій.

— Серце ... Стан хворого поважний. Боюся, щоб не повторилось, — сказав відїжджаючи.

Але на другий день атака повторилася. Соколюк широко відкрив очі, глянув на Христю, наче хотів би їй щось сказати, глянув по кімнаті, наче шукав очами ще когось і, не промовивши слова, закінчив життя.

Луговський на похоронах не був. Вістка запізнилася, тому приїхав тільки кілька днів після похоронів. Висловив спочуття Христі і зайнявся Павлусем.

Христя привітала його стримано, холодно. Здавалось, що почуває до нього жаль. Але не говорила нічого. Луговський зрозумів, тому розгорнув ілюстровані книжечки, які привіз Павлусеві, і завів із ним розмову, оглядаючи разом із ним образці.

Хлопчина щебетав увесь час. Був захоплений образами, допитував, домагався вияснень; розказував також, що дідуньо помер, що лежить на цвинтарі, але буде в небі і буде його, Павлуса, згори завжди бачити.

— Ти знаєш, де лежить дідуньо?

— Знаю.

— Потім підемо обидва і ти мені покажеш.

І знову спокійно, терпеливо, уважливо вислухував, що йому Павлусь розказував, відповідав основно на всі запитання, вияснював, поглядаючи деколи на Христю.

Вона, здавалося, не звертала на них уваги. Сиділа при вікні й гляділа крізь вікно кудись у ліс, у далечінь. Волосся її трохи розвіялось, розсипалось золотими іскрами. В рямцях темного одягу, з зарисом блілого обличчя, закріпленим великим стражданням, виглядала як намогильний пам'ятник. Як статуя з білого мармору з золотим вінком на голові.

Павлусь зіскочив із колін Луговського.

— Чекай, вуйку, тут на мене. Я зараз прийду. Покажу Ганусі слона. — І вибіг.

— Пані Христіно! — звернувся Луговський до Христі.

— Прошу!

— Так не можна. Ви забуваєте про свій обов'язок.

— Про який обов'язок забуваю, пане Луговський?

Луговський відчув нехіль у словах Христі, але тільки легкий нервовий рух чола вказував, що вони його заболіли.

— Так, забуваєте про свій обов'язок супроти Павлуся. Ще раз кажу: так не можна, бо як так дальше піде, то або він Вас утратить, і лишиться сам у світі, повним сиротою, або Ви його втратите.

Христя наче пробудилася. Зірвалася з крісла:

— Ще його втрачу? Чому мучите мене?

— Зовсім певно. Підкреслюю: або він Вас утратить, або Ви його. А все ж таки він повинен бути для Вас не тільки найдорожчим спогадом, розрадою, потіхою, Вашим щастям, але в ньому Ви повинні знайти ту силу яка Вам потрібна, щоб виховати його, вивести в люди, зробити повновартісним чоловіком. Без такої сили Ви нічого не вдієте. Для мене особисто він є символом спільноти найсвятіших українських ідей по обох боках Збруча. Шкода було б хлопчини!

Звертаючись до Павлуся, який саме повернувся з кухні, сказав:

Тепер підемо, Павлуся, на цвинтар. Добре? Пані Христіно, дозвольте йому?

Христя рішилась.

— Чекайте на мене. Підемо разом. — Накинула темний шаль на голову і вийшли.

Павлусь біг попереду, щоб похвалитись перед Луговським, що знає, де лежить дідуньо.

Якийсь час ішли мовчки. Нараз Христя зупинилася.

— Пане Луговський!

— Прошу!

— Чому Ви не сказали мені про смерть Павла?

— Заощадив Вам рік страждань. Хіба ж рік страждань у житті менше — дрібниця? Думав сказати Ва-

шому покійному батькові, але коли він признався мені до своєї недуги, чи я міг це зробити?

Христя мовчала. Тільки по хвилині відізвалась:

— Признався Вам до своєї недуги?

— Так, і журився Вами і Павлусем.

— Мені не говорив ніколи про свою недугу. А про Павла як Ви дізнались?

Луговський розказав усе точно і подрібно, як хотів дізнатись щонебудь про нього, як просив дати йому відомість, як її отримав і який був її зміст.

На могилі Соколюка побачив Луговський високий дубовий хрест. Запитав Христю, чи задумує поставити пам'ятник. Христя зайнялась тією думкою.

— Так, треба буде подумати.

— Дозвольте, що найближчим разом, як буду в Прилісках, привезу проект. Треба буде найти щось підхоже. Покійний був людина давнього стилю. Небуденна й гарна людина... — додав по хвилині.

Перед своїм виїздом із Прилісків Луговський просив сестру й шурина, щоб заопікувались Христею, щоб часто її відвідували, щоб словом і ділом допомагали їй і його про все повідомляли. Пані Остапова з цікавістю глянула на брата.

— Гарна жінка, правда, Юрку?

Луговський якось сумовито усміхнувся й відповів:

— Дуже гарна...

XXII.

ПРИЙДЕ ЧАС...

Пані Остапова дотримала обітницю, яку дала братові, і справді, як мати заопікувалася Христею. Та опіка показаласть дуже потрібною в найближчих місяцях, коли разом із Листопадним зривом спалахнуло на галицьких землях полум'я нової війни, що в своїх дрібних формах була для загалу населення куди прикріша

й дошкульніша. Коли передше в австрійських, німецьких, навіть у російських, військ була якась карність, то серед новоуформованих польських відділів була у відношенні до українського населення повна самоволя, бута, нахабність, брутальність. Христі у днях і тижнях переходу польських відділів прийшлося постійно перебувати в домі Остапових, де в більшому гурті все таки вона почувала себе краще й певніше. Так серед тривоги і надій пройшли місяці. Коли сяк-так у найближчій околиці успокоїлося, вона повернулася до власної хати, щоб допильнувати найконечніших робіт у власній господарці.

Так прийшла осінь. Одного дня була Христя в паціці й помагала Захаркові, що промітав, прочищував вулики, розглядав загосподарювання бджіл і підготовляв їх до зимового спочинку. Показалося, що з великої й гарної колись пасіки Соколюка збереглося після воєнної заверюхи лишень чотири пні. Захарко виніс і поскладав в окремі шпці порожні вулики, рямці і приладдя та переглядав стан у тих чотирьох вуликах, які ще залишилися. Христя притримувала йому рямці, подавала приладдя, приглядалася його роботі й цікавилася нею. Недалеко на яблінці зривав Андрійко яблука. Павлусь мав охоту й собі туди лізти, але що Христя не дозволила, бігав тільки довкруги яблінки й шукав за Андрійком.

В таку хвилину прийшов Луговський.

Христя зраділа з його приходу і познайомила його з Захарком.

— Не дозволяють мені добрі люди, як бачите, пане Луговський, загинути.

— Чув я від сестри, — говорив Луговський, вітаючись із Захарком — що Ви нераз стали у пригоді пані сотниковій.

— Треба ж комусь допомогти, — відповів Захарко. — Це пані належиться. За добру справу впали пан сотник. За нашу справу.

— На жаль, не всі розуміли цю справу, тому пропала вона, — сказала Христя.

— Ні, не кажіть так. Не пропала вона.

— За багато ворогів. Тепер ще й большевики і денікінці. Тяжко дати раду.

— Хочби й не дали тепер, так прийде такий час, що й рада прийде. Народ уже змудрів. Знає вже, куди йти. Передше не знав. Тепер йому вже на його власній шкірі виписали, хто ворог, хто ні. Може я не дожию вже, але ви доживете. З отого молодого наробку — показав рукою на Павлуся — виросте нове покоління, і йому вдасться те, що нам не вдалося. Удасться, бо не буде вже таких, що то кажуть: „моя хата скраю...“. Таких уже не буде.

Луговський із цікавістю і подивом глядів на старого Захарка.

— Аж на душі легше, коли чуєш такі слова — промовив до Христі.

Павлусь, який тільки тепер завважав прихід Луговського, з радістю прибіг до нього вітатись.

— Я тобі щось привіз, Павлусю.

— Що? Що? — цікавився і радів Павлусь.

— Ходи, покажу.

З тими словами відійшов із Павлусем до хати. Христя пішла за ними.

В часі, коли Павлусь тішився дарунками і вибіг похвалитись ними перед Андрійком і перед Ганусею, Христя поглянула на Луговського й промовила:

— Знову в невеселих часах зустрічаємося. Розвіялися наші мрії. Ми програли...

— Пані Христино! Ви чули, що говорив Захарко. Говорив правду. Нема що її закривати. Наш народ ось тут у нас не зрозумів справи. Може не вірив у власні сили. Не зірвався, як вихор, як буревій. Жертвували себе найкращі, найідейніші одиниці, але не загал. Крім того справи не підготовано належно на міжнародному

терені. Тому нам тут не повелося. Але стрілецька слава живе. Живе й не згасне ніколи. Завжди буде кидати нові іскри, запалювати нове полум'я, що колись загорить і запалахотить так, що його вже ніхто не буде всилі здавити. І прийде час, коли сповниться наша мрія. І прийде час, який заповів Франко в своїм безсмертнім Прологу, що наш народ трусне Кавказ, вперезить Бескидом. Рішуче прийде.

— Дай, Боже! Як Ви проживали?

— Був у Станиславові. Старався — усміхнувся сумовито — також по своїм силам увійти у вир подій. Працював при команді міста, доти, доки наша армія не відступила. Дальше вже для мене не було місця.

— А тепер?

— А тепер приїхав запитати Вас, чи Ви сповнили свою обіцянку. Минуло два роки.

Христя здивовано поглянула на нього, не розуміючи.

— Прошу пригадати собі. Це була поважна обіцянка.

— Вже пригадую собі, — усміхнулася Христя. — Тільки скажіть, чи можна було мені впродовж тих двох років думати про такі справи?

— Отже, не підшукали нікого? — По його обличчі пробігла усмішка. — Так залишається мені тільки одна рада. Іншої не бачу.

— Яка?

— Мусите Ви вийти за мене заміж.

— Я? За Вас?

Луговський схилив голову як під ударом.

— Ах, та рука...

— Ні, не рука! — живо заперечила. — Взагалі не думаю виходити вдруге заміж.

— Я ж кохаю Вас і Ви про це знаєте. Скажіть правду, пані Христіно, знаєте?

— Знаю. Знаю від тієї хвилини, коли дізналася про смерть Павла. Але . . .

— Але Ви не кохаєте мене. І я це знаю. Ви ж кохали кого іншого. Але для мене це не має рiшального значення. І я від Вас кохання не можу домагатися й не домагаюся. Прошу тільки, щоб Ви дозволили мені допомогти Вам нести тягар життя, бути підпорою, допомогти вивести в люди Павлуся. Все ж тягар легший, коли його розділити.

Пане Луговський! Чи Ви продумали? Хтось із нас мусів би жертвувати себе. Я не хочу жертви з Вашого боку.

Коли мова про жертву, жертвуєтеся Ви для Павлуся. Пані Христіно! Бачите, в мене вже подекуди сивий волос. Мое кохання має вже таку силу, що вирікається кохання з Вашого боку. Якщо Ви схочете тільки бути для мене терпеливою, скажiм, доброю і якщо я Вам не противний, я рiшився тим вдоволитись.

Христя роздумувала. Після першого збентеження, після першого відрухового бажання відмовити, прийшла холодна думка: Чому не звязатися з тією зрівноваженою людиною, що її так сильно кохає, що стелить їй під ноги без застережень — свої глибокі — вона не сумнівалась у тому — почування, що хоче заопікуватися Павлусем, що допоможе їй покерувати ним у житті. Чи все життя має провести сама?

Не хочаючи продовжувати дальше мовчанки, промовила:

— Я мала намір виїхати до Львова, пошукати праці, щоб Павлусь міг ходити там до школи. Господарство думала винайняти.

— Хто тепер винайме і що заплатить? Будуть використовувати. В мене інша думка. Як дозволите, я при допомозі власних засобів попробую відновити господарку. Ви знаєте, як любив цей шматок землі, цю тиху,

гарну закутину Ваш покійний батько. Шкода була б пускати з рук.

— Пане Луговський! Я подумаю і завтра дам Вам відповідь.

На другий день простягнула йому руку:

— Добре. Я згідна.

XXIII.

ТАК ЛЛЄТЬСЯ ДЖЕРЕЛЬНА ВОДА

Вінчання відбулося тихо, без гомону. З посторонніх гостей був на весіллі о. Боянюк, що в час обіду виголосив тост у честь молодих.

Його промова помітна була тим, що зводилася до ряду вказівок і наставлень, які він давав Христі.

„Жінка — говорив він при дуже широкій жестикуляції — це три вугли в хаті. Так говорять, і добре говорять. Коли вони всі добре держаться, хата постоїть довго і гаразд у ній буде. Ніяка буря її не звалить. Підвалина першого вугла — це релігійність, християнська побожність, християнські чесноти. Нерелігійна жінка — це моримуха, трійливий гриб, приманливий і гарний зверху, з отрутою в середині. В другому вуглі повинні мати місце господарність, дбайливість, зарадність. Негосподарна жінка — це снітий, що засмічує лани збіжжя. Третій вугол має спиратись на любові, спокою, лагідності, подружій згідливості й вибачливості. Сварлива жінка, як та постійна слота, що захмарює небо й закриває світло сонця. Дай Боже, щоб ті три вугли держалися у Вашій хаті а добрих, кріпких основах. Без них хата завалиться. А я бажаю вам, щоб стояла сто літ“.

При кінці своєї промови так переконливо замахнув стаканом із червоним вином, що червоні плями залишилися і на білій скатерті і на сукні Остапової.

Але о. Боянюк тим не надто затурбувався. „Де бється і лється, там доля ведеться“. Був далше в доброму настрою, бо прислужився товаришеві частих розмов і довгих дискусій, якого по своєму щиро любив.

Після вінчання Луговський забрався до праці в хазяйстві і в громаді. Спокійно, вперто, послідовно проводив свої задуми, обговорюючи перед тим із Христею різні проекти й запитуючи її про її думку і згоду. Але вона залишила йому повну свободу рухів, радіючи з кожного його успіху.

Раділа також і взаєминами, які витворилися між ним і Павлусем. Луговський постійно присвячував хлопцеві багато часу й дбайливої уваги. Ходив із ним на проходи, грався, розмовляв, розказував, розвивав його думку, учив. Павлусь постійно звав його „вуйком“ і бігав за ним скрізь, тимбільше, що все цікавило його щось нове в хазяйстві: коні, які купив Луговський, голуби, які роздобув для нього і всі господарські зайняття. Попри зайняття вдома і при хазяйстві поцікавився також Луговський скоро життям у селі і взяв його керму в свої руки. Все те бачила Христя і не жаліла свого рішення. З нею самою поступав якось дивно. Завжди був чемний, завжди готовий на її послуги, завжди ніжний і уважливий у поведінці, але холодний, стриманий. Не згадував ні словом про свої почування, а заєдно зводив розмову коли не на справи домашньої господарки, життя в громаді, в краю, то на різні пригоди в своїм житті, житті своєї родини і тих людей, серед яких досі обертався. Христі залишилось тепер доволі свобідного часу. Могла малювати, могла читати (Луговський мав гарну бібліотеку). Тут також насувалися теми до живих гутірок, балачок і розмов.

Найбільше радів Луговський, коли якимсь словом, чи дотепом удалося йому в ході розмови викликати

сміх Христі, або усмішку на її обличчі. Але тієї радості їй не показував.

— Ти за багато працюєш — говорила раз Христя. — Цілий Божий день, як не надворі, в полі, в лісі, то в читальні, крамниці, в місті. Розбудовуєш, бачу, хазяйство на великий розмір.

— Хочу бути багатий.

Христя сподівалася вже якоїсь вигадки, тому цікаво запитала:

— На що Тобі багатства?

— Поїду до Еспанії.

— Сам?

— Тільки сам. Розуміється.

— Чому до Еспанії?

— Там дуже гарні жінки. Гнучкі, чорноволосі із жагучими очима.

Христя вже сміялася.

— Змінився смак?

— Змінився. Ти тільки уяви собі: така гнучка, хистка, чорнява жінка, з довгим жагучим поглядом очей, чорних, як сама ніч, гарячих, як грань. У жовтому одягу, що спливає аж до стіп.

— Чому ж ти замість до Еспанії, заїхав у Приліски?

— Тоді границі ще не стояли отвором.

Христя сміялась щораз ширіше.

— Так щасливої дороги!

Іншим разом, коли повернувся з лісу, запитала його жартівливо, які його дальші взаємини з лісом, чи пригледують даліше.

Луговський почув жартівливий тон і скоро вирішив користати.

— Ні, вже ні. Ліс зірвав зі мною дружбу.

— Чому зірвав?

— Злий, що проміняв його на жінку. Завзятий антифемініст.

— І ти дружився з таким антифеміністом?

— Я також антифемініст.

Христя сміялась.

— Антифемініст і одружився?

— Всі антифеміністи женяться? Ти не знала?

— Як це?

— Ясно. Антифеміністи ходять здалека від жінок, бо не люблять їх. Через те не знають їх чарів, їх приман, їх сітей і хитрощів і дуже легко в ті хитрі сіті попадаються. Так, як риби. Риби, які часто вються близько вудки, чи близько сіті, не зловляться. Вже знають, чим то пахне. Але ті, які здалека від них, не знають і попадаються в сітку, або ловляться на вудку.

— Я чула — говорила Христя крізь сміх, в якому вже вичувалися деякі нотки подражненої амбіції, — що велика риба перериває нераз і сітку і вудку й виривається.

— Часом, але не завсіди. Хто вміє тягнути, тому не вирветься.

— Як ти так можеш говорити? Невже ж я тягнула? — з щирим докором запитала Христя.

— Тягнула — з повагою говорив Луговський.

— Чим тягнула?

Тими трьома вуглами, про які говорив о. Боянюк.

І знову щирий сміх Христі був для нього великою розрадою.

Тим часом вона говорила далше:

Дивно мені, що такий антифемініст вибирається до Іспанії.

— Отже, памятає, — подумав Луговський. Одночасно захопився, що його останні слова не зовсім погоджуються з тим, що він говорив давніше, тому й собі розсміявся щиро.

— І мені дивно.

В таких відносинах минали дні, минали місяці. Одного дня (була весна) виїхав Луговський за орудками

до Львова. Мав повернутись в десятій годині увечері, як звичайно. Христя вислала на стацію коні, одягнулася в темнозелену сукню, яку — знала — Луговський дуже любив, бо підкреслювала її вроду, і чекала з вечерею на його приїзд. Але минула десята, одинадцята, дванадцята. Луговський не приїжджав. Давно вже спав Павлусь, який також чекав якийсь час на його приїзд. Не повертався також із кіньми Андрійко. Христя щораз більше нетерпеливилась і неспокійно ходила з кута в кут. Її неспокій ріс, кріпшав.

„Що сталося?“ — думала вже затривожена й одночасно зрозуміла, що тужить за ним, що та людина їй дорога.

Вкінці пів до першої вночі почувала, що хтось заїхав на подвіря. Ввійшов Луговський. Його лице було бліде. На голові мав грубу перевязку, закривавлену. Ледви тримався на ногах.

— Що тобі, Юрку? — кинулась до нього Христя.

Луговський поглянув на неї і побачив, що вона біла, як сніг.

— Це дрібниця, Христе. Як я висідав із поїзду, мав валізу в лівій руці. А що було темно і я не міг послужитися правою рукою і в додатку ще хотів поглянути на одну жінку — пробував жартувати — упав на шини і протяв трохи голову... Але на стації мені вже згрубша перевязали.

— Покажи!

Веліла йому сісти і почала розглядати. Чув, як дрижали її руки. Незамітно, з деяким здивуванням споглядав на неї. Христя промила рану на голові, вичистила ніжно, дбайливо, перевязала чистою перевязкою і заспокоєно вже стала перебирати його волосся. Легко, пестливо.

— Тепер цілий білий. Волосся ось тут уже сиве, перевязка біла. Лишень усередині чорна чуприна.

Коли Луговський, дякуючи, цілував їй руки, Христя із щасливою усмішкою й задумою в очах промовила:

— Білий квіт на тернині.

Луговський поглянув на неї, не розуміючи.

— Не розумієш? — Нахилила до поцілунку свої уста. — Тепер розумієш?

— Христе, що це значить? Ради Бога, на правду, ти мене...

— Ха, ха, ха! — сміялась Христя. Весело, радісно, щасливо. І лився той сміх у дрібних переливах і дзвенів, як срібло.

Так дзвенить тільки джерельна вода, як ллється по каменях. Найрозкішнішою гармонією вливався він у душу Луговського виповнюючи її вщерть хвилями великого щастя.

Альт Гарт. У листопаді 1944 р.

Кінець

Книжки це найкращі дарунки

ДЛЯ РОДИНИ, ПРИЯТЕЛІВ І ЗНАЙОМИХ

- Передплата на щоденник "АМЕРИКА"
- Видання "АМЕРИКИ":

Щойно видані два числа

"Популярної Бібліотеки "Америки":

Ч. 1—В. Я.: "Душа джерелом життя" \$0.25

Ч. 2—В. Татомир: "Правда визволить вас" 0.25

Шпигунська повість:

Б. Поляннич: "О-313" 1.00

Науково-історичні праці:

В. Січинський: "Іван Мазепа—людина і мекенат" (ілюстрована)75

Др. Ю. Русов: "Душа народу і дух нації" . . 1.00

о. І. Нагаєвський: "Католицька Церква в минулому й сучасному України" (ілюстрована) 1.00

Яр Славутич: Модерна українська поезія" (з англійським оглядом, ілюстрована)80

Др. Степан Томашівський: "Історія Церкви на Україні" 1.00

Вячеслав Липинський: "Релігія і Церква в історії України"75

Хто замовляє книжок на суму що найменше 3 дол., тому оплачуємо пересилку самі. На пересилку книжок вартості нижче 3 дол. просимо додавати 10 ц.

Замовлення, разом з належною сумою, просимо слати на адресу:

"AMERICA"—817 N. Franklin St., Philadelphia 23, Pa.